

Αμαλία Κ. Ηλιάδη, φιλόλογος-ιστορικός

Ιστορική αναδρομή και ανάλυση του Ομηρικού ζητήματος

Ο Όμηρος

Μεγάλος επικός ποιητής της αρχαίας Ελλάδας. Η Χίος, η Σμύρνη και πέντε ακόμα ελληνικές πόλεις υποστήριζαν ότι ήταν οι γενέτειρές του. ο τυφλός, σύμφωνα με την παράδοση, ραψωδός είναι ο δημιουργός των επικών ποιημάτων Ιλιάδα και Οδύσσεια. Ο Όμηρος δημιούργησε και άλλα έργα.

Αρχαίος Έλληνας επικός ποιητής, ο μεγαλύτερος από τους ποιητές όλων των αιώνων, με τον οποίο αρχίζει η έντεχνη και ευρωπαϊκή λογοτεχνία.

Οι πληροφορίες που έχουμε για τον Όμηρο είναι ελάχιστες και αυτές ασαφείς. Τον τόπο γέννησής του διεκδικούν πολλές πόλεις όπως μας πληροφορούν οι δύο αυτοί εξάμετροι:

«Επτά πόλεις μάρνανται σοφὴν διαρίζαν Ὀμήρου, Κύμη, Χίος, Κολοφών, Σμύρνη, Πύλος, Ἄργος, Αθήνη». Πιο πιθανή πατρίδα του όμως θεωρείται η Σμύρνη, αιολική αποικία, που αργότερα προστέθηκε στην ιωνική συμπολιτεία. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το ότι ο ποιητής γνώριζε πολύ καλά την περιοχή της, όπως αποδεικνύουν οι παρομοιώσεις που δανείζεται από την κλαγγή των κύκνων και των χηνών του Καϊστρου ποταμού, από την ορμή του Βορά και του Ζέφυρου που φυσούν από τη Θράκη, από τον ταύρο που θυσιάζεται στο Πανιώνιο. Γνώριζε ακόμα καλά τις ακτές του Αδραμυτηνού κόλπου, το όρος Ίδη, την πεδιάδα του Σκάμανδρου κ.λ.π., τα οποία είδε ο ποιητής με τα μάτια του και έγιναν θέατρα των αγώνων των ηρώων του.

Άγνωστο είναι το πότε έζησε ο Όμηρος. Ο ίδιος αφήνει να εννοηθεί στα ποιήματά του ότι έζησε πολύ αργότερα από τα τρωικά. Γιατί συχνά λέει ότι οι ήρωες των τρωικών ήταν κατά πολύ ανώτεροι από τους σύγχρονούς του στην ανδρεία και τη ρώμη. Κατά τον Ηρόδοτο, ο Όμηρος έζησε 400 χρόνια νωρίτερα απ' αυτόν και, σύμφωνα με τη μαρτυρία αυτή, πρέπει να έζησε κατά τα μέσα του 9^{ου} αι. π.Χ. Τέλος η παράδοση ότι ο Όμηρος ήταν τυφλός, ίσως πρέπει να απορριφθεί, γιατί είναι ασυμβίβαστη με τη λεπτή παρατήρηση της φύσης που υπάρχει στο έργο του.

Οι πρώτες αναφορές.

Έμμεσες αναφορές στον Όμηρο και παράθεση περικοπών από τα ποιήματά του ανάγονται στα μέσα του 7^{ου} π.Χ. αιώνα. Ο Αρχίλοχος, ο Αλκμάν, ο Τυρταίος και ο Καλλίνος τον 7^ο αιώνα, όπως και η Σαπφώ και άλλοι ποιητές στις αρχές του 6^{ου} αι., προσάρμοσαν το Ομηρικό λεκτικό και μέτρο στους δικούς τους ποιητικούς στόχους και ρυθμούς. Κατά τους ίδιους χρόνους, σκηνές από επεισόδια των επών αποτέλεσαν προσφιλές θέμα σε έργα τέχνης. Στον ψευδο-ομηρικό Ύμνο στον Απόλλωνα, σύνθεση πιθανώς του τέλους του 7^{ου} αιώνα, η αναφορά ότι το ποίημα ήταν έργο «ενός τυφλού άνδρα ο οποίος κατοικούσε στην τραχιά Χίο», συνδέεται με μία παράδοση για τον ίδιο τον Όμηρο. Η ιδέα ότι ο Όμηρος ήταν γενάρχη των επιλεγόμενων

Ομηριδών, οι οποίοι διατήρησαν και διέδωσαν την ποίησή του, ανάγεται τουλάχιστον στις αρχές του 6^{ου} π.Χ. αιώνα. Πράγματι, αρκετά νωρίς άρχισε ένα είδος Ομηρικών σπουδών. Ο Θεαγένης από το Ρήγιον της Κάτω Ιταλίας κατά τα τέλη του ίδιου αιώνα έγραψε την πρώτη γνωστή ερμηνεία στην οποία απέδιδε αλληγορικά νοήματα στα Ομηρικά έπη. Μέχρι τον 5^ο αιώνα είχαν δημιουργηθεί οι μύθοι για τον βίο του: ο Προσωκρατικός φιλόσοφος Ηράκλειτος ο Εφέσιος χρησιμοποίησε έναν κοινότοπο θρύλο για τον θάνατο του Ομήρου- ότι πέθανε από την στενοχώρια του διότι δεν μπόρεσε να λύσει ένα παιδιάστικο αίνιγμα για το πώς πιάνονταν οι ψείρες, ενώ η ιδέα για κάποιον «αγώνα» Ομήρου και Ησιόδου (ο οποίος υπήρξε ο δεύτερος σε αρχαιότητα ποιητής μετά τον Όμηρο) πιθανώς να αποτελούσε επινόηση της Σοφιστικής παράδοσης. Ο ιστορικός Ηρόδοτος του 5^{ου} π.Χ. αιώνα απέδιδε την διαμόρφωση της ελληνικής θεολογίας στον Όμηρο και τον Ησίοδο και υποστήριζε ότι είχαν ζήσει 400 χρόνια πριν από αυτόν.

Αυτό θα πρέπει να αντιπαραβληθεί με την στηριγμένη σε επιφανειακά επιχειρήματα άποψη, προσφιλή σε πολλούς κύκλους λογίων σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας, ότι ο Όμηρος δεν πρέπει να έζησε πολύ αργότερα από τον Τρωικό πόλεμο, τον οποίο ύμνησε.

Η γενική πεποίθηση ότι ο Όμηρος γεννήθηκε στην Ιωνία (το κεντρικό τμήμα των Μικρασιατικών παραλίων) φαίνεται ότι αποτελεί λογική εικασία η οποία συνάγεται από τα ίδια τα έπη, στα οποία επικρατεί κυρίως η ιωνική διάλεκτος. Αν και η Σμύρνη και η Χίος από νωρίς άρχισαν να ερίζουν για την τιμή της καταγωγής του (ο Πίνδαρος, στις αρχές του 5^{ου} π.Χ. αιώνα συνέδεε τον Όμηρο και με τις δύο), ενώ αργότερα και άλλες πόλεις προστέθηκαν στην έριδα, πουθενά δεν υπήρξε καμία αυθεντική τοπική ανάμνηση για έναν άνθρωπο ο οποίος είτε ήταν είτε δεν ήταν αοιδός, πρέπει, ωστόσο, να υπήρξε διάσημος στην εποχή του. η απουσία πραγματικών δεδομένων πρέπει να προκαλούσε αμηχανία στους Έλληνες, αλλά δεν τους αποθάρρυνε. Οι μυθοπλαστικές διηγήσεις, οι οποίες είχαν αρχίσει ήδη πριν από τον 5^ο π.Χ. αιώνα, αναπτύχθηκαν κατά την Αλεξανδρινή περίοδο τον 3^ο και τον 2^ο π.Χ. αιώνα (περίοδο κατά την οποία αφθονούσε το είδος τόσο των ψευδολογιών όσο και των λογίων) και εξελίχθηκαν σε φανταστικές ψευδοβιογραφίες, τις οποίες επεξεργάστηκαν αργότερα δευτερογενώς οι λόγιοι της ρωμαϊκής περιόδου, από όσες έχουν διασωθεί, η εκτενέστερη περιέχει τον ισχυρισμό ότι είναι έργο του Ηρόδοτου, αλλά αυτό είναι τελείως ανυπόστατο.

Σύγχρονα συμπεράσματα.

Οι σύγχρονοι ερμηνευτές συμφωνούν με τις αρχαίες πηγές μόνον ως προς τον τόπο, όπου γενικότερα έδρασε ο Όμηρος. Το πιο συγκεκριμένο στοιχείο από τις αρχαίες μαρτυρίες είναι ότι οι απόγονοί του, οι Ομηρίδες, ζούσαν στην ιωνική Χίο. Επιπλέον, το ότι το ανατολικό Αιγαίο ήταν το περιβάλλον στο οποίο έδρασε το κύριο δημιουργός της Ιλιάδας προκύπτει από ορισμένες τοπογραφικές λεπτομέρειες στο ίδιο το έργο, όπως π.χ. η περιγραφή της κορυφής της Σαμοθράκης που προβάλλει πίσω από την Ίμβρο, όταν την αντικρύζει κανείς από την πεδιάδα της Τροίας, ή η αναφορά στα πουλιά στις εκβολές του ποταμού Καύστρου κοντά στην Έφεσο, στις θύλλες στα ανοιχτά της Ικαρίας και στους βορειοδυτικούς ανέμους που φυσούν από την Θράκη. Το χρώμα του ανατολικού Αιγαίου είναι πιο αδύνατο στην Οδύσεια, η δράση της οποίας εκτυλίσσεται κυρίως στη Δυτική Ελλάδα, αλλά η αοριστία του ποιήματος ως προς την ακριβή θέση της Ιθάκης, λόγου χάρη, δεν είναι

ασυμβίβαστη με την άποψη ότι ένας ποιητής της Ιωνίας επεξεργάστηκε υλικό το οποίο προερχόταν από το άλλο άκρο του ελληνικού κόσμου.

Ομολογουμένως, υπάρχουν κάποιες αμφιβολίες ακόμη και ως προς το κατά πόσο η Ιλιάδα και η Οδύσσεια αποτελούν σύνθεση ενός και του αυτού βασικού δημιουργού. Οι αμφιβολίες αυτές πρώτο διατυπώθηκαν ήδη κατά την αρχαιότητα και στηρίζονταν κυρίως στη διαφορά του λογοτεχνικού είδους (η Ιλιάδα έχει πολεμικό και ηρωικό χαρακτήρα, ενώ η Οδύσσεια είναι μια αφήγηση περιπετειών, συχνά αφύσικων). Οι αμφιβολίες ενισχύονται από τις λεπτές διαφορές του λεξιλογίου, πέρα από εκείνες που επιβάλλονται από την διαφορά του θέματος των δύο επών. Η άποψη του Αριστοτέλη ότι ο Όμηρος έγραψε την Οδύσσεια σε προχωρημένη ηλικία δεν είναι αβάσιμη. Αν όμως η Ιλιάδα προηγείται χρονικά (πράγμα που φαίνεται πιθανόν λόγω της απλούστερης δομής της Ιλιάδας και της μεγαλύτερης συχνότητας στη χρήση σχετικά μεταγενέστερων γλωσσικών τύπων στην Οδύσσεια), τότε η Οδύσσεια πιθανόν να δημιουργήθηκε με πρότυπο την Ιλιάδα, ως συνειδητό συμπλήρωμά της, εφόσον το υπόδειγμα της μνημειώδους σύνθεσης είχε πλέον δοθεί. Σε κάθε περίπτωση, οι ομοιότητες των δύο ποιημάτων οφείλονται, εν μέρει, στη συνοχή της ηρωικής ποιητικής παράδοσης από την οποία προέρχονται και τα δύο.

Η εσωτερική μαρτυρία των ποιημάτων μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την συναγωγή συμπερασμάτων ως προς την χρονική περίοδο κατά την οποία έζησε ο Όμηρος. Ορισμένα στοιχεία της ποιητικής γλώσσας (ένα τεχνητό αμάλγαμα το οποίο δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ στην καθημερινή ομιλία) αποκαλύπτουν ότι τα έπη δημιουργήθηκαν μετά το τέλος της μυκηναϊκής περιόδου και ότι η σύνθεσή τους πρέπει να τοποθετηθεί σε μια εποχή αρκετά μεταγενέστερη από την ίδρυση των πρώτων αποικιών στη Μικρασιατική Ιωνία γύρω στο 1000 π.Χ. Η συνύπαρξη παρακείμενων βραχέων φωνηέντων και η εξαφάνιση του ημίφωνου δίγαμμα (γράμματος το οποίο υπήρχε στο παλαιότερο ελληνικό αλφάβητο) είναι οι σημαντικότερες ενδείξεις προς αυτή την κατεύθυνση. Στο αντίθετο άκρο του χρονικού ορίζοντα, στοιχεία, όπως η διαμόρφωση ενός πραγματικά οριστικού άρθρου στα έπη, αντιπροσωπεύουν μία προγενέστερη φάση από εκείνη της ποίησης των μέσων και του τέλους του 7^{ου} αιώνα. Τόσο ως προς τα υφολογικά όσο και ως προς τα μετρικά χαρακτηριστικά τους, τα Ομηρικά έπη φαίνονται παλαιότερα των έργων του Ησιόδου τα οποία πολλοί ειδικοί τοποθετούν λίγο μετά από το 700 π.Χ. Ένα διαφορετικό και ίσως πιο ακριβές κριτήριο αποτελούν τα χρονολογήσιμα αντικείμενα και έθιμα τα οποία αναφέρονται στα ποιήματα. Κανένα από αυτά, εκτός από μία ή δύο μάλλον αθηναϊκές προσθήκες, δεν φαίνεται να είναι μεταγενέστερο της περιόδου γύρω από το 700 π.Χ. Από την άλλη μεριά, ο ρόλος που αποδίδεται στους Φοίνικες ως εμπόρων στην Οδύσσεια, καθώς και ένα ή δύο άλλα φαινόμενα, υποδεικνύουν ότι η σύνθεση των ποιημάτων έγινε μετά το 900 π.Χ., τουλάχιστον ως προς τα αντίστοιχα συμφραζόμενα. Σε ορισμένα τμήματα της Ιλιάδας ίσως να υπονοείται μία νέα διάταξη μάχης σε πυκνή παράταξη, η οποία επιβλήθηκε από την εξέλιξη του οπλισμού των οπλιτών μετά το 750 π.Χ., περίπου, ενώ και οι αναφορές στο Γοργόνειο ως στοιχείου διακόσμησης, συγκλίνουν προς την ίδια κατεύθυνση. Είναι γεγονός ότι τα έπη περιέχουν πολλά παραδοσιακά και αρχαϊκά στοιχεία και ότι το γλωσσικό και υλικό υπόβαθρό τους είναι κράμα διαφορετικών στοιχείων διαφορετικής χρονικής προέλευσης. Φαίνεται πάντως εύλογο να συμπεράνει κανείς ότι η σύνθεση των μεγάλου μεγέθους επών (σε αντιδιαστολή με τους

πολύ συντομότερους προγόνους τους) χρονολογείται στον 9^ο ή τον 8^ο π.Χ. αιώνα με περισσότερα στοιχεία υπέρ του 8^{ου} αιώνα. Η Οδύσσεια πιθανώς να ανήκει στα τέλη, ενώ η Ιλιάδα τοποθετείται προς τα μέσα του ίδιου αιώνα. Πιθανώς να μην είναι συμπτωματικό το γεγονός ότι απεικονίσεις επεισοδίων του έπους εμφανίζονται στην αγγειογραφία την ίδια περίπου εποχή.

Χαρακτηριστικό της τέχνης του Ομήρου, είναι ότι τα έπη του έχουν αρχή, μέση και τέλος και ότι με τα αλλεπάλληλα επεισόδια κρατά αδιάπτωτο το ενδιαφέρον του ακροατή μέχρι το τέλος. Η διήγηση του είναι ήρεμη και ευγενής. Απεικονίζει και τις πιο οικτρές σκηνές, αλλά ο ρεαλισμός του ποτέ δε γίνεται χυδαίος. Τα πρόσωπα που παρουσιάζει ενεργούν με συνέπεια προς το «ήθος» τους. Κανένα πρόσωπο δε μένει «ανηθοποίητο», μέσα στο έργο του. Γλώσσα που χρησιμοποιεί είναι η ιωνική διάλεκτος, ανάμεικτη με μερικούς αιολικούς τύπους. Όπως η ζωή των ηρώων του είναι απλοϊκή και ανεπιτήδευτη, κατά τον ίδιο τρόπο και η γλώσσα του ποιητή είναι απλή και αφελής, με ιδιαίτερη προτίμηση προς την παρατακτική σύνδεση των προτάσεων. Ο αφελής όμως αυτός ποιητής έχει τόσο λεκτικό πλούσιο στο έργο του, όσο κανένα άλλο ποίημα ή πεζό σύγγραμμα. Και αποδεικνύεται βαθύς γνώστης της ανθρώπινης ψυχής και ασύγκριτος παρατηρητής της φύσης και του κόσμου. Ο ομηρικός στίχος είναι ο «δακτυλικός εξάμετρος», τον οποίο ο ποιητής βρήκε προετοιμασμένο από τους παλιούς αιοδούς, αλλά τον χρησιμοποίησε με αναμφισβήτητη δεξιότητα και τον αξιοποίησε όσο κανένας άλλος.

Ο θαυμασμός για τα έπη του Ομήρου διατηρήθηκε αμείωτος από την αρχαιότητα μέχρι τις ημέρες μας, γι' αυτό και διδάσκεται σ' όλα τα σχολεία της Ευρώπης, ως ο μεγαλύτερος ποιητής και παιδαγωγός των αιώνων. Τα ομηρικά έπη έχουν μεταφραστεί σ' όλες τις γλώσσες του κόσμου.

Τι σηματοδότησε ο Όμηρος.

Ο Όμηρος σηματοδότησε την ουσιαστική απαρχή της ελληνικής λογοτεχνίας και γραμματείας που ακολούθησε. Το αρχαιοελληνικό δράμα, η ιστοριογραφία, ακόμη και η φιλοσοφία, όλα φέρνουν το στίγμα των θεμάτων, κωμικών ή τραγικών, που εντοπίζονται στα έπη και των τεχνικών που χρησιμοποίησε ο δημιουργός τους για να προσεγγίσει τα θέματα αυτά. Η επίδραση των δύο αριστουργημάτων της ελληνικής αρχαιότητας ήταν πολύ μεγάλη όχι μόνο για τους Έλληνες και τους Ρωμαίους για τους οποίους αποτέλεσαν θεμέλιο της παιδείας τους, αλλά και για όλη τη μεταγενέστερη δυτική ποίηση και λογοτεχνία. Από τον Πλάτωνα και τον Μέγα Αλέξανδρο ως τον Βιργίλιο και τον Δάντη και από τον Shakespeare και τον Tennyson ως τον Milton, τον Joyce και τον Καζαντζάκη, οι επιρροές των αθάνατων ομηρικών επών υπήρξαν βαθιές και ισχυρές.

Για τον Όμηρο δεν γνωρίζουμε τίποτα εκτός από τα ποιητικά δημιουργήματα που μας άφησε. Στις 27 χιλιάδες λέξεις των Ομηρικών ποιημάτων δεν υπάρχει καμιά αναφορά στο δημιουργό τους. Πράγματι, η ζωή και η προσωπικότητα του Ομήρου είναι καλυμμένα από ένα πέπλο μυστηρίου και γύρω από αυτόν έχει δημιουργηθεί το μεγαλύτερο φιλολογικό πρόβλημα όλων των εποχών, το λεγόμενο «Ομηρικό ζήτημα». Τα σημεία που διχάζουν τους ερευνητές είναι ο τόπος γέννησης και η εποχή δράσης του Ομήρου, αλλά και το εάν ο Όμηρος πράγματι υπήρξε και ποιο άτομο βρίσκεται πίσω από αυτό το όνομα. Παρόλο που οι απόψεις είναι πολλές και συχνά αντικρουόμενες, οι πιο εμπειριστατωμένες και σύγχρονες γλωσσολογικές και ιστορικές μαρτυρίες

συγκλίνουν στο ότι τα δύο έπη γράφτηκαν από το ίδιο άτομο στην ελληνική δυτική ακτή της Μικράς Ασίας κατά το τέλος της μυκηναϊκής περιόδου, κάποια στιγμή μεταξύ του 9^{ου} και 8^{ου} αιώνα π.Χ. και ότι η Ιλιάδα γράφτηκε πριν από την Οδύσσεια.

Και τα δύο ποιήματα διαπραγματεύονται μυθικά γεγονότα που υποτίθεται ότι είχαν λάβει χώρα πολύ πριν από την εποχή που γράφτηκαν. Και στα δύο έπη η δράση είναι παράλληλη και εξελίσσεται τον τελευταίο χρόνο των δύο δεκάχρονων κύκλων, από τους οποίους ο πρώτος ορίζεται με την κατάκτηση της Τροίας και ο δεύτερος με την επιστροφή του Οδυσσέα στην πατρίδα του Ιθάκη. Η Ιλιάδα τοποθετείται στο τελευταίο έτος του Τρωικού πολέμου, που αποτελεί και το υπόβαθρο της κεντρικής πλοκής του έργου, όταν δηλαδή οι Έλληνες αφότου ολοκλήρωσαν την κατάκτηση της γύρω περιοχής και των νησιών, πολιορκούν στενότερα την Τροία. Η Οδύσσεια έχει μικρότερη έκταση από την Ιλιάδα όμως η δομή της είναι πιο περίτεχνη, καθώς δεν κινείται ο ποιητής σε μια γραμμική γραμμή εξιστόρησης των γεγονότων, αλλά αρχίζει από το μέσο της ιστορίας και περιγράφει τα γεγονότα αναδρομικά. Τα πρόσωπά της είναι μερικοί ήρωες του Τρωικού πολέμου, και κυρίως ο πρωταγωνιστής Οδυσσέας, υπάρχουν όμως και κάποιες φανταστικές και μυθικές μορφές. Το θέμα της Οδύσσειας είναι ο νόστος (= ο γυρισμός) του Οδυσσέα στην πατρίδα του και περιγράφει την επίμονη θέληση ενός ανθρώπου να μην λυγίσει μπροστά στις δυσκολίες, να φτάσει στον σκοπό του και να κλείσει τον κύκλο της ζωής του εκεί όπου τον άρχισε. Ο κόσμος του Ομήρου είναι ο μυκηναϊκός κόσμος, επειδή όμως ο ποιητής έζησε σε μεταγενέστερες εποχές το έργο του φυσικό είναι να ενσωματώνει και στοιχεία της μετα-μυκηναϊκής εποχής καθώς και της πρώιμης Γεωμετρικής της οποίας πρέπει να ήταν σύγχρονος. Τα Ομηρικά έπη και οι ιστορίες τους τοποθετούνται στην Εποχή του Χαλκού όταν ο μυκηναϊκός πολιτισμός ανθούσε οικονομικά, και παρόλο που τα έπη απέκτησαν την τελική τους μορφή πολύ αργότερα, ενσαρκώνουν τις μνήμες αυτής της Αρχαϊκής εποχής. Το σίγουρο ήταν ότι η Ομηρική παράδοση ήταν προφορική, ότι πρόκειται για ένα είδος ποίησης που δημιουργήθηκε και διαδόθηκε από στόμα σε στόμα και χωρίς τη διαμεσολάβηση της γραφής. Πράγματι, ο όρος που χρησιμοποίησε ο ίδιος ο Όμηρος για τον ποιητή είναι αοιδός, δηλαδή τραγουδιστής. Οι Έλληνες γνώριζαν από στήθους μεγάλα τμήματα των επών και τα θεωρούσαν όχι απλά σύμβολα της ενότητας του ελληνικού κόσμου, αλλά και μια πανάρχαια πηγή ηθικής ακόμη και πρακτικής αγωγής.

Τα ομηρικά έπη χάριν στους ραψωδούς διαδόθηκαν όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στις ασιατικές ακτές και στις δυτικές της αποικίες. Κατά την απαγγελία των επών δημιουργήθηκε η ανάγκη χωρισμού τους σε μικρότερα μέρη, για να αναπαύεται έτσι όχι μόνο ο ραψωδός αλλά και το ακροατήριό του. Έτσι, τα έπη διαιρέθηκαν σε «ραψωδίες» και σταδιακά επικράτησε η συνήθεια να απαγγέλλονται και ορισμένες μόνο ραψωδίες ανάλογα με τις προτιμήσεις του ακροατηρίου και τις ικανότητες του ραψωδού. Αυτό όμως είχε ως αποτέλεσμα να λησμονηθούν κάποια τμήματα των επών, ενώ ταυτόχρονα οι ραψωδοί επέφεραν προσθήκες και αλλοιώσεις όπου το θεωρούσαν κατάλληλο.

Ο Σόλωνας ήταν ο πρώτος που διέταξε τους ραψωδούς να τηρούν πιστά το παραδοσιακό κείμενο στις δημόσιες απαγγελίες τους. Ο Πεισίστρατος όρισε περίπου το 535 π.Χ. επιτροπή ποιητών η οποία ανέλαβε να συγκεντρώσει τα διασκορπισμένα μέρη των επών, να επιμεληθεί εκ νέου το κείμενο και να

καταγράψει τα έπη στη βάση των προφορικών παραδόσεων των ραψωδών. Η πρώτη συστηματική εργασία για την οριστική αποκατάσταση των ομηρικών έργων έγινε στην Αλεξάνδρεια από τους φιλόλογους του Μουσείου, οι οποίοι έκαναν πραγματικά τεράστια επιστημονική εργασία. Χάρη σ' αυτούς, η Ιλιάδα και η Οδύσσεια πήραν τη μορφή που σώθηκε στα μεσαιωνικά χειρόγραφα, από τα οποία γίνονται οι σύγχρονες εκδόσεις.

Παρότι είναι τα πρώτα μνημεία της ελληνικής ποίησης και ανεξάρτητα από τις φιλολογικές έριδες, τα Ομηρικά Έπη είναι έργα αισθητικής ωριμότητας, τέχνης και ανθρωπισμού. Αποτελούν μνημεία ανεκτίμητης τέχνης, τα οποία γαλούχησαν γενεές επί γενεών από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Ο ουμανισμός και το ανθρώπινο στοιχείο, ίσως το μεγαλύτερο επίτευγμα της ελληνικής αρχαιότητας, ήδη είναι διάχυτο στο ομηρικό έργο. Τα Ομηρικά ποιήματα παρουσιάζουν επίσης τεράστιο ενδιαφέρον από γλωσσολογικής και υφολογικής άποψης. Καταρχήν, το εύρος και η πολυπλοκότητα του μέτρου ήταν τελειώς ασυνήθιστα στην ηρωική ποίηση. Η γλώσσα είναι συνειδητά ποιητική, και περιέχει λέξεις των οποίων το νόημα δεν γνώριζαν ούτε οι ίδιοι οι ραψωδοί, οι οποίες όμως ανήκαν στο επικό ύφος. Ταυτόχρονα, το ομηρικό ύφος μπορεί να είναι πολύ άμεσο και απλό, και δεν έχει το πομπώδες και απρόσιτο ύφος που χαρακτηρίζει άλλους μεταγενέστερους ποιητές όπως ο Βιργίλιος ή ο Ρακίνας. Οι μακροσκελείς και περίτεχνες μεταφορές που χρησιμοποιεί ο Όμηρος επίσης διαφοροποιεί αυτά τα ποιήματα από όλες τις άλλες επικές παραδόσεις. Το ενδιαφέρον είναι ότι σε αυτές τις μεταφορές ο Όμηρος έχει την ευκαιρία να απεικονίσει αντικείμενα και σκηνές του κόσμου που αλλιώς δεν θα μπορούσαν να είχαν περιληφθεί, όπως η φύση, οι διάφορες οικονομικές δραστηριότητες των ατόμων, επαγγελματικές δεξιότητες, κ.ά. Έτσι, ο κόσμος του Ομηρικού έπους περιλαμβάνει και περιγράφει ολόκληρο τον κόσμο και όχι μόνο τις μάχες ή τον θάνατο, δημιουργώντας στον αναγνώστη μια αίσθηση μοναδικού ρεαλισμού συνδυάζοντας με μοναδική επιτυχία τον ποιητικό λυρισμό με τον νατουραλισμό. Εκτός από την Ιλιάδα και την Οδύσσεια στον Όμηρο αποδίδονται επίσης μια συλλογή 34 Ομηρικών Ύμνων, δεκαέξι μικρά ποιήματα που ονομάζονται «Επιγράμματα» και το σατυρικό ποίημα «Μαργίτης».

Ο Όμηρος ως αοιδός.

Αλλά, πέρα από τη γνώση του ονόματός του και τις εικασίες για τον χρόνο και τον τόπο της γέννησής του, η εικόνα του Ομήρου αποτελεί κυρίως προβολή των ίδιων των μεγάλων επών. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους υποδηλώνουν τις προτιμήσεις του και την αντίληψή του για τον κόσμο, αλλά αποκαλύπτουν επίσης πιο συγκεκριμένα στοιχεία για την τεχνική του για το τι είδους ποιητής ήταν. Μία από τις σημαντικότερες ανακαλύψεις των Ομηρικών σπουδών, η οποία συνδέεται ιδιαίτερα με το όνομα του Αμερικανού ερευνητή Μίλμαν Πάρου (Milman Parry), ήταν ότι η Ομηρική παράδοση ήταν προφορική, ότι επρόκειτο για ένα είδος ποίησης που δημιουργήθηκε και διαδόθηκε από στόμα σε στόμα και χωρίς το ενδιάμεσο της γραφής. Πράγματι, ο όρος που χρησιμοποιεί ο ίδιος ο Όμηρος για τον ποιητή είναι αοιδός, δηλαδή τραγουδιστής. Στην Οδύσσεια περιγράφονται με αρκετή λεπτομέρεια δύο τέτοιοι ποιητές. Ο Φήμιος, αοιδός στο ανάκτορο του Οδυσσέως στην Ιθάκη, και ο Δημόδοκος, ο οποίος ζούσε στην πόλη των ημι-μυθικών Φαιάκων και τραγουδούσε τόσο για τους ευγενείς στο ανάκτορο του Αλκίνοου όσο και για

το κοινό το οποίο είχε συγκεντρωθεί για να παρακολουθήσει τους αθλητικούς αγώνες προς τιμήν του Οδυσσέα. Με την ευκαιρία αυτή, έψαλλε τον παράνομο έρωτα του Άρη και της Αφροδίτης σε μία παραλλαγή η οποία περιέχει ακριβώς 100 Ομηρικούς στίχους. Αυτή, αλλά και άλλα άσματα τα οποία αποδίδονται σ' αυτούς τους αιδούς, όπως λόγου χάρη το άσμα του Δούρειου Ίππου το οποίο περιλαμβάνεται στην Οδύσσεια, δείχνουν ότι οι απλοί της ηρωικής παράδοσης δούλευαν με σχετικά σύντομα ποιήματα τα οποία μπορούσαν να παρουσιαστούν αυτοτελώς σε μια δεδομένη ευκαιρία. Αυτό θα το περίμενε κανείς και άλλωστε επιβεβαιώθηκε από τις συνήθειες των τραγουδιστών και του ακροατηρίου σε άλλες περιόδους και σε άλλα μέρη του κόσμου. Όποια και να ήταν η περίπτωση η οποία προσφερόταν για το ηρωικό τραγούδι- μια γιορτή ευγενών, ένα θρησκευτικό πανηγύρι, ή λαϊκές συγκεντρώσεις στο καπηλειό ή στην αγορά- ένας φυσικός περιορισμός στην έκταση του ποιήματος ήταν ο διαθέσιμος χρόνος και το ενδιαφέρον του ακροατηρίου, καθώς και η φυσική αντοχή του αιδού και το εύρος του ρεπερτορίου του.

Τέτοια σχετικά σύντομα άσματα πρέπει να απετέλεσαν το υπόβαθρο της παράδοσης που κληρονόμησε ο Όμηρος και η περιγραφή του Δημόδοκου και του Φήμιου πρέπει να είναι ακριβής ως προς αυτό. Εκείνο που φαίνεται ότι υπήρξε η συμβολή του ίδιου του όμηρου ήταν η εισαγωγή μιας νέας αντίληψης για μία ποίηση διαφορετικού ύφους με την μορφή του μνημειακού ποιήματος, η παρουσίαση του οποίου απαιτούσε περισσότερο από μία συγκεκριμένη και μοναδική ευκαιρία ή ένα απογευματινό, και που του έδινε την ευκαιρία να δημιουργήσει νέες και συνθετότερες από λογοτεχνική και ψυχολογική άποψη εντυπώσεις από εκείνες που δημιουργούσαν τα πιο ανεκδοτολογικά, επεισοδιακού χαρακτήρα ποιήματα των προκατόχων του.

Ποιητικές Τέχνες.

Θα μπορούσε να ρωτήσει κανείς πώς είναι δυνατόν να κατατάσσεται ο Όμηρος με τόση βεβαιότητα στην ομάδα των αιδών, δεδομένου ότι διαφέρει από τον Φήμιο ή τον Δημόδοκο ως προς την έκταση των ποιημάτων και πιθανώς να ήταν ριζικά διαφορετικός ως προς τις ποιητικές του τεχνικές. Η ίδια η φύση των ποιημάτων του θα μπορούσε να απαντήσει κατά μεγάλο μέρος στο πρόβλημα. Το ύφος των ποιημάτων του στηρίζεται στην «τυποποίηση», στηρίζεται δηλαδή σημαντικά στη χρήση όχι μόνον ενός αποθέματος στερεότυπων επιθέτων και επαναλαμβανόμενων στίχων ή ομάδων στίχων (φαινόμενο το οποίο παρατηρείται σε μικρότερο βαθμό σε έναν απομιμητή του όπως τον Βιργίλιο, ο οποίος χρησιμοποιούσε γραφή) αλλά επίσης σε ένα πλήθος τυποποιημένων στερεότυπων φράσεων που χρησιμοποιούνται κατ' επανάληψη για να εκφράσουν μια παρόμοια ιδέα σε ένα παρόμοιο περιεχομένου μέρος του ποιήματος. Το καθαρότερο και απλούστερο παράδειγμα είναι τα επιλεγόμενα τυποποιημένα στερεότυπα συμπλέγματα ονομάτων-επιθέτων. Πρόκειται κυριολεκτικά για ένα σύστημα στο οποίο κάθε μεγάλος θεός ή ήρωας διαθέτει μία ποικιλία επιθέτων, η επιλογή των οποίων γίνεται κάθε φορά ανάλογα με το πόσο χώρο του στίχου ή ποιο τμήμα του θέλει να καταλάβει ο αιδός. Ο Οδυσσέας αποκαλείται «διογένης Οδυσσεύς», «πολύμητις Οδυσσεύς», ή «πολύτλας δῖος Οδυσσεύς» απλώς και μόνο ανάλογα με την ποσότητα του υλικού που χωρά στο υπόλοιπο τμήμα του εξάμετρου στίχου. Για τα πλοία, χρησιμοποιούνται εκφράσεις όπως «μέλαινα νήες», «νήες αμφιέλισσαι», «νήος είσης», «νήες

μιλτοπάρηοι», «γλαφυραί νέες», όχι για να γίνει διάκριση κάποιου συγκεκριμένου πλοίου από τα άλλα, αλλά μόνον ως προς τα χαρακτηριστικά και τις απαιτήσεις του ρυθμικού περιεχομένου. Ολόκληρο το σύστημα των συμπλεγμάτων ονομάτων-επιθέτων διακρίνεται τόσο για την έκταση όσο και για την οικονομία του, καλύπτει μία μεγάλη ποικιλία θεμάτων με ελάχιστες επαναλήψεις ή περιττές επικαλύψεις. Θα έλεγε κανείς ότι ένα τόσο τέλει και σύνθετο σύστημα δεν θα μπορούσε να έχει επινοηθεί από έναν μόνον ποιητή, αλλά θα πρέπει να εξελίχθηκε μέσα από μία μακρόχρονη παράδοση, η οποία είχε ανάγκη τόσο την έκταση όσο και την οικονομία για λειτουργικούς λόγους, μια παράδοση η οποία στηριζόταν σ' αυτές τις στερεότυπες ενότητες φράσεων λόγω της προφορικής της φύσης, όπου η απομνημόνευση, η άσκηση και ένα είδος αυτοσχεδιασμού αντικαθιστούν την προμελετημένη, αυτοδιορθωνόμενη, λέξη προς λέξη διαδικασία του συγγραφέα ο οποίος χρησιμοποιεί χαρτί και μολύβι. Ομολογουμένως το υπόλοιπο Όμηρικό λεξιλόγιο δεν είναι τόσο έντονα τυποποιημένο όσο στην περίπτωση των συμπλεγμάτων ονόματος-επιθέτου (ή όπως στο άλλο γνωστό παράδειγμα των τυποποιημένων εκφράσεων, για να δηλωθεί η αρχή και το τέλος μιας ομιλίας). Πολλές εκφράσεις, πολλά τμήματα προτάσεων έχουν επινοηθεί ειδικά για την συγκεκριμένη περίπτωση ή τουλάχιστον έτσι φαίνεται. Αλλά, ακόμη και έτσι, υπάρχει ένα έντονα τυποποιημένο και προκατασκευασμένο στοιχείο στην τεχνητή γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Όμηρος, ακόμη και σε λιγότερο εμφανείς περιπτώσεις, όπως είναι η διάταξη των μορίων, των συνδέσμων και των αντωνυμιών.

Φαίνεται λοιπόν ότι ο Όμηρος πρέπει να εκπαιδεύτηκε, όπως κάθε αοιδός, αρχίζοντας με την συγκρότηση ενός ρεπερτορίου από κανονικού μεγέθους άσματα τα οποία αποθησαύριζε από το απόθεμα των ήδη καθιερωμένων αοιδών.

Οι μεγάλες ηρωικές περιπέτειες του παρελθόντος πρέπει ήδη να είχαν εξέχουσα θέση σε κάθε ρεπερτόριο, ιδιαίτερα οι πανελληνίου χαρακτήρα εκστρατείες των Επτά επί Θήβας, των Αργοναυτών και η Τρωική εκστρατεία. Ορισμένα επεισόδια του Τρωικού πολέμου ίσως είχαν ήδη ιστορηθεί σε άσματα ασυνήθιστης έκτασης, τέτοιας όμως που να επέτρεπε την παρουσίασή τους αυτοτελώς, σε μία και μόνη συνάθροιση. Η διαδικασία αυτή όμως ενδεχομένως προχώρησε σε ακόμη μεγαλύτερη έκταση με την δημιουργία της Ιλιάδας η οποία αποτελείται από περισσότερους από 16.000 στίχους και της οποίας η παρουσίαση πιθανώς να απατούσε τέσσερις, πέντε, ή και περισσότερες πολύωρες απογευματινές συναθροίσεις. Αυτή η στροφή προς τη μνημειακότητα, η οποία έθετε ασυνήθιστους, και σχεδόν παράλογους όρους στους ακροατές, προϋπέθετε έναν αοιδό εξαιρετικής ικανότητας και φήμης, ο οποίος θα μπορούσε να επιβάλλει την νέα και προφανώς δύσκολη μορφή στους ακροατές του απλώς και μόνον με την ασυνήθιστη ιδιοφυΐα του άσματός του. Ο 8^{ος} αιώνας ήταν και από άλλες απόψεις μία περίοδος πολιτισμικών καινοτομιών, ανάμεσα στις οποίες περιλαμβάνεται η τάση για μνημειακότητα. Οι πελώριοι ναοί (όπως ο αρχαιότερος ναός της Ήρας στη Σάμο) και τα μεγάλα μεγέθους ταφικά αγγεία (όπως οι κρατήρες και οι αμφορείς του λεγόμενου γεωμετρικού ρυθμού από τους τάφους του Διπύλου στην Αθήνα) πιθανώς να βρήκαν το λογοτεχνικό τους ανάλογο στην ιδέα μιας εκτενούς πραγμάτευσης του Τρωικού πολέμου. Κυρίως όμως ο Όμηρος δημιουργούσε κινούμενος από την τάση για επεξεργασία και επέκταση η οποία χαρακτηρίζει όλη τη γνωστή ηρωική προφορική ποίηση. Ο αοιδός δεν

οικειοποιείται ένα άσμα από κάποιον άλλο απλώς απομνημονεύοντάς το. Προσαρμόζει αυτό που ακούει στο δικό του απόθεμα φράσεων, τυποποιημένων σκηνών και θεμάτων και έχει την τάση να αντικαθιστά ότι δεν του είναι οικείο με κάτι που ήδη γνωρίζει ή να το επεκτείνει προσθέτοντας το οικείο του υλικό σε σημεία, όπου πιθανόν είναι το νέο να παρουσιάζει ελλείψεις. Κάθε αοιδός ο οποίος λειτουργεί στα πλαίσια μιας ζωντανής προφορικής παράδοσης έχει την τάση να αναπτύσσει αυτό που μαθαίνει. Υπάρχει ένα στοιχείο αυτοσχεδιασμού, όπως και το στοιχείο της μνήμης στην ιδιοποίηση του νέου υλικού. Κρίνοντας από την πρακτική των τραγουδιστών η οποία ερευνήθηκε από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και μετά στη Ρωσία, τη Σερβία, την Κύπρο και την Κρήτη, η τάση για προσαρμογή, επεξεργασία και βελτίωση είναι φυσική κλίση όλων των προφορικών ποιητών.

Διαμόρφωση της δομής των επών μέσω προσθετικής διαδικασίας.

Ο Όμηρος πρέπει να αποφάσισε ότι θα έπρεπε να επεξεργαστεί το υλικό του όχι μόνον ποιοτικά, αλλά και ως προς την έκταση και την συνθετότητα της πλοκής. Κάθε προφορική ποίηση είναι κατ' ουσίαν δημιουργήμα προσθετικής διαδικασίας. Ο στίχος δημιουργείται προσθέτοντας την μία φράση στην άλλη, προσθέτοντας τον έναν στίχο στον άλλο. Το σύνολο της πλοκής ενός άσματος συντίθεται με την προοδευτική συσσώρευση ελαστώνων μοτίβων και μειζόνων θεμάτων, από τις απλές ιδέες (όπως «η αναχώρηση του ήρωα» ή «ο ήρωας απευθύνεται στον εχθρό του», και τις τυπικές σκηνές (όπως οι συναθροίσεις ανθρώπων ή θεών) ως σύνθετα, αλλά τυποποιημένα θεματικά σύνολα (όπως τα επεισόδια αναγνώρισης ή συμφιλίωσης). Φαίνεται ότι ο Όμηρος επεξέτεινε αυτή την προσθετική διαδικασία σε νέες περιοχές της ποίησης και της αφήγησης. Ως προς αυτό το σημείο, αλλά και ως προς άλλες απόψεις (όπως, λόγου χάρη, στην ποιητική του έκφραση), εφάρμοζε το δικό του ατομικό όραμα στο γόνιμο υλικό της εκτεταμένης και πασίγνωστης παράδοσης.

Το αποτέλεσμα είναι πολύ πιο σύνθετο απ' ό τι σε ένα κανονικό παραδοσιακό ποίημα. Για να καταλάβει κανείς την καταγωγή και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της Ιλιάδας και της Οδύσσειας σημαίνει ότι πρέπει να προσπαθήσει να εντοπίσει όχι μόνον τα ιδιαίτερα στοιχεία της Προομηρικής παράδοσης, αλλά επίσης και την πιθανή συμβολή του ίδιου του Ομήρου είτε αυτή διακρίνεται από το γεγονός ότι βασίζεται στην μνημειακότητα, είτε από τις φανερές καινοτομίες της ως προς την παράδοση συνολικά είτε από άλλα στοιχεία. Είναι απαραίτητο να εντοπιστούν στο μέτρο του δυνατού τα στοιχεία της γλώσσας και των διαλέκτων, όπως λόγου χάρη τα κατάλοιπα της μυκηναϊκής γλώσσας ή λέξεις οι οποίες χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά στις αιολικές πόλεις της δυτικής Μικρασιατικής ακτής ή τύποι της αθηναϊκής διαλέκτου οι οποίοι εισήχθησαν στα έπη μετά την εποχή του Ομήρου.

Το ίδιο πρέπει να συμβεί με τις ειδικές αναφορές σε θέματα οπλισμού, ενδυμασιών, κατοικιών, ταφικών εθίμων, πολιτικής γεωγραφίας και ούτω καθεξής, τα οποία μπορεί να τοποθετούνται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου ή στην περίοδο κατά την οποία έδρασε ο Όμηρος- τουλάχιστον πρέπει να χρονολογηθούν ως σχετικά πρώιμα ή όψιμα μέσα στο σύνολο της ποιητικής παράδοσης μέχρι τον Όμηρο.

Το μέγα έπος : Ιλιάδα.

A. Λοιμός. Μήνις.

- B. Όνειρος. Βοιωτία ή Κατάλογος νέων.
- Γ. Όρκοι. Τειχοσκοπία. Αλεξάνδρου και Μενελάου μονομαχία.
- Δ. Ορκίων σύγχυσις. Αγαμέμνωνος επιπτώλησις.
- Ε. Διομήδους αριστεία.
- Ζ. Έκτορος και Ανδρομάχης ομιλία.
- Η. Έκτορος και Αίαντος μονομαχία. Νεκρών αναίρεσις .
- Θ. Κόλος μάχη.
- Ι. Πρεσβεία προς Αχιλλέα. Λιταί.
- Κ. Δολώνεια.
- Λ. Αγαμέμνωνος αριστεία.
- Μ. Τειχομαχία.
- Ν. Μάχη επί ταις ναυσίν.
- Ξ. Διός απάτη.
- Ο. Παλίωξις παρά των νέων.
- Π. Πατρόκλεια.
- Ρ. Μενελάου αριστεία.
- Σ. Οπλοποιία.
- Τ. Μήνιδος απόρρησις.
- Υ. Θεομαχία.
- Φ. Μάχη παραποτάμιος.
- Χ. Έκτορος αναίρεσις.
- Ψ. Άθλα επί Πατρόκλω.
- Ω. Έκτορος λύτρα.

Το μέγα έπος : Οδύσσεια.

- A. Θεών αγορά. Αθηνάς παραίνεσις προς Τηλέμαχον.
- B. Ιθακησιών αγορά. Τηλεμάχου αποδημία.
- Γ. Τα εν Πύλω.
- Δ. Τα εν Λακεδαίμονι.
- Ε. Οδυσσέως σχέδια.
- Ζ. Οδυσσέως άφιξις εις Φαίακας.
- Η. Οδυσσέως είσοδος προς Αλκίνοον.
- Θ. Οδυσσέως σύστασις προς Φαίακας.
- Ι. Αλκινόου απόλογος. Κυκλώπεια.
- Κ. Τα περί Αιόλου και Λαιστρυγόνων και Κίρκις.
- Λ. Νέκυια.
- Μ. Σειρήνες, Σκύλλα, Χάρυβδις, βοές Ηλίου.
- Ν. Οδυσσέως απόπλους παρά Φαιάκων.
- Ξ. Οδυσσέως προς Εύμαιον ομιλία.
- Ο. Τηλεμάχου προς Εύμαιον άφιξις
- Π. Τηλεμάχου αναγνωρισμός Οδυσσέως.
- Ρ. Τηλεμάχου επάνοδος εις Ιθάκην.
- Σ. Οδυσσέως και Ίρου πυγμή.
- Τ. Οδυσσέως και Πηνελόπτης ομιλία. Αναγνωρισμός υπό Ευρυκλείας.
- Υ. Τα προ της μνηστηροφονίας.
- Φ. Τόξου θέσις.
- Χ. Μνηστηροφονία.
- Ψ. Οδυσσέως και Πηνελόπτης αναγνωρισμός.
- Ω. Σπονδαί.

Η «Οδύσσεια».

Στην Οδύσσεια επικρατεί η τάση κάποιας ηπιότερης έκφρασης και σε ορισμένες περιπτώσεις η εξέλιξη της δράσης είναι πιο εκτεταμένη, όμως η δομή της είναι ακόμη πιο σύνθετη και αρμονική από της Ιλιάδας. Τα κύρια σημεία της πλοκής της είναι : η κατάσταση στην Ιθάκη, όπου η Πηνελόπη, σύζυγος του Οδυσσέα και ο νεαρός γιός τους Τηλέμαχος είναι αδύναμοι μπροστά στους προπτεείς μνηστήρες και έχουν απογοητευθεί ότι μπορεί να επιστρέψει κάποτε ο Οδυσσέας από τον Τρωικό πόλεμο. Το μυστικό ταξίδι του Τηλέμαχου στην Πελοπόννησο με σκοπό να πληροφορηθεί για την τύχη του πατέρα του και οι εκεί συναντήσεις με τον Νέστορα, τον Μενέλαο και την Ελένη. Ο επικίνδυνος διάπλους του Οδυσσέα, τον οποίο αντιμάχεται ο ίδιος ο θεός της θάλασσας Ποσειδών, από το νησί της Καλυψώς στη νήσο των Φαιάκων. Η αφήγηση των καταπληκτικών περιπετειών του (από την ι στη μ ραψωδία) μετά την αναχώρησή του από την Τροία, μεταξύ άλλων και της απόδρασής του από το σπήλαιο του κύκλωπα Πολύφημου. Η νυκτερινή άφιξή του, μόνου πλέον, στην Ιθάκη περίπου στα μέσα του ποιήματος, η συνάντησή του με την προστάτιδα του θεά Αθηνά, οι διάφορες μεταμορφώσεις του, η αυτοπαρουσίασή του στον πιστό του χοιροβοσκό Εύμαιο και κατόπιν στον Τηλέμαχο, το περίπλοκο σχέδιό τους για την εξόντωση των μνηστήρων και η αιματηρή του ολοκλήρωση. Τέλος, η αναγνώρισή του από την πιστή Πηνελόπη, στην οποία εξιστορεί τις περιπέτειές του, η συνάντησή του με τον γέροντα πατέρα του Λαέρτη και η αποκατάσταση, με την βοήθεια της Αθηνάς, της σταθερότητας στο νησιώτικο βασίλειο της Ιθάκης.

Η συμβολή της προσωπικότητας του Ομήρου φαίνεται ότι ήταν εντονότερη σε ορισμένα από τα πιο ευδιάκριτα μορφικά στοιχεία των ποιημάτων. Η συμμετοχή των θεών μπορεί να προσδώσει μεγαλοπρέπεια στα συμβάντα της ανθρώπινης ζωής, αλλά μπορεί και να τα κάνει να φαίνονται ευτελή ή τραγικά. Θα πρέπει να ανήκουν από αρκετό χρονικό διάστημα στην ηρωική παράδοση, όμως η συχνότητα και ο πλούτος των συναθροίσεων των θεών στην Ιλιάδα ή η ιδιόμορφα προσωπική και αμφίθυμη σχέση ανάμεσα στον Οδυσσέα και την Αθηνά στην Οδύσσεια, μάλλον αντανακλούν το γούστο και την ικανότητα του βασικού συνθέτη. Η πολυπρισματικότητα των μαχών, η επαμφοτερίζουσα ρεαλιστικότητα των σκηνών θανάτου σε εκατοντάδες μορφές πρέπει να είχαν διαμορφωθεί ήδη από τους προκατόχους του Ομήρου, αλλά ποτέ πριν δεν πρέπει να είχαν αναπτυχθεί με τέτοιο επιβλητικό και σύνθετο τρόπο. Η τεχνική των εκτεταμένων παρομοιώσεων απαλύνει την υπερένταση που προκαλεί η ηρωική δράση, με την φωτεινή παρεμβολή ενός αρκετά διαφορετικού και συχνά ειρηνικού παράλληλου σύγχρονου κόσμου, μέσα από εικόνες συχνά νοσταλγικές, που απογειώνονται από το συγκεκριμένο σημείο σύγκρισης. Αυτές οι παρομοιώσεις, τουλάχιστον ως προς τη θέση τους και το περιεχόμενό τους, πρέπει να είναι έργο του βασικού δημιουργού. Πέρα όμως από αυτά που μπορεί να διαισθάνεται κανείς γενικότερα για την συμβολή του ποιητή, κάθε απόπειρα να εντοπιστούν συγκεκριμένα τα στοιχεία της προσωπικής του συμβολής καταλήγει συχνά σε μοναδικότητά τους ακριβώς στη δημιουργική και κατά συνέπεια μη αναλύσιμη συρροή της παράδοσης και της προσωπικής επιδίωξης, της κρυστάλλινης σταθερότητας ενός τυποποιημένου ύφους και της κινητικότητας και του αυθορμητισμού ενός λαμπρού προσωπικού οράματος. Το όνομα «Όμηρος» σημαίνει πάνω απ' όλα αυτή την σύντηξη.

Το αποτέλεσμα είναι ένα εντυπωσιακό αμάλγαμα λογοτεχνικής δύναμης και ευγένειας. Η Ιλιάδα και η Οδύσσεια όμως οφείλουν την εξέχουσα θέση τους όχι τόσο στην αρχαιότητά τους και στη θέση τους στον ελληνικό πολιτισμό στο σύνολό του, αλλά στη διαχρονική τους ικανότητα να εκφράζουν με τέτοια μεγέθη τον θρίαμβο και τις απογοητεύσεις της ανθρώπινης ζωής. Παρόλο που ως έναν βαθμό με το θέμα αυτό ασχολείται κάθε λογοτεχνικό είδος, τα επικά ποιήματα γενικά στα σημεία ακριβώς, όπου θα το ανέμενε κανείς, δεν εκφράζουν τέτοιους προβληματισμούς. Τα Ομηρικά έπη όμως, υπερβαίνουν τα άμεσα θέματα της ηρωικής μάχης ή της αναμέτρησης με τους θεούς και την φύση ή τον αγώνα με τις δαιμονικές δυνάμεις, και αυτό το επιτελούν μέσω μιας ποιητικής γλώσσας μεγάλης απλότητας και ευαισθησίας, με μια αδρή και εκπληκτικά ευέλικτη τεχνική και έναν πυρήνα θαυμάσιων ιστοριών με θέμα τον Τρωικό πόλεμο και τις επιπτώσεις του. Όμως η μεγαλύτερή τους δύναμη βρίσκεται στη δραματική τους ποιότητα, δεδομένου ότι μεγάλο μέρος κάθε έπους αποτελείται από διαλόγους και μονολόγους στους οποίους η ρητορική δεινότητα ελέγχεται συνεχώς, ενώ αναδεικνύονται οι ατομικοί χαρακτήρες, καθώς έρχονται σε αντιπαράσταση μεταξύ τους και με τους θεούς με συμβουλές, ερωτήσεις, ικεσίες, υποταγή στη μοίρα και πάθος. Ο Αχιλλεύς, ο Έκτωρ, ο Μενέλαος, ο Αίας, ο Οδυσσεύς, οι άλλοι, αποκτούν μια ηρωική λάμψη την οποία ακόμη και οι Έλληνες τραγικοί αργότερα δυσκολεύτηκαν να απομιμηθούν. Αυτό ήταν αποτέλεσμα εν μέρει της αρχαιότητας των πανάρχαιων αυτών ιστοριών τις οποίες οι ειδικές τεχνικές της μνημειώδους σύνθεσης δεν μπόρεσαν να συγκαλύψουν. Το αποτέλεσμα όμως αυτό εξαρτάται και από ένα στοιχείο που υπερβαίνει την αρχαιότητα, δηλαδή από την απόλυτα μυθική ποιότητα η οποία προσδίδει σε αυτές τις ιστορίες κάτι από την παγκοσμιότητα στην οποία προσβλέπει κάθε λογοτεχνία. Αυτό επιτεύχθηκε από τον Όμηρο με συνέπεια και με μία φαινομενική ευκολία, η οποία όμως πρέπει να είναι απατηλή.

Η γλώσσα των ομηρικών επών.

Την γλωσσική μορφή στην οποία είναι γραμμένα τα έπη την συνιστούν ανομοιογενή χαρακτηριστικά, σε βαθμό που δεν είναι δυνατόν να αντιστοιχεί σε γλώσσα που χρησιμοποιήθηκε για ομιλία ή επικοινωνία σε ορισμένο χρόνο και τόπο. Στα συστατικά της γλώσσας των επών αναγνωρίζονται στοιχεία ζωντανά σε αρχαίες ελληνικές διαλέκτους που η χρήση τους διαχρονικά ή διατοπικά επαληθεύτηκε σε επιγραφές (οι παλαιότερες είναι οι μυκηναϊκές), σε μεταγενέστερη ποίηση και από έμμεσες μαρτυρίες. Ανιχνεύονται όμως σε όχι μικρό ποσοστό και στοιχεία απ' αρχής τεχνητά που την δημιουργία τους επέβαλαν και την διατήρησή τους ή την απόρριψή τους καθόριζαν οι ανάγκες της προσωδίας. Αυτά τα στοιχεία υπάγονται στα λεγόμενα «επικά» γλωσσικά φαινόμενα που συνυφάνονται είτε με την προσωδία (π.χ., οι μετρικές εκτάσεις: είνεκα < ένFκα, μούνος) είτε με τον τρόπο γένεσης των επών (π.χ., οι στερεότυπες εκφράσεις). Η ανάμιξη όλων αυτών των στοιχείων φαίνεται, με τα σημερινά δεδομένα, επίσης τεχνητή. Γλώσσες που δεν μιλήθηκαν ποτέ και που στην υπαρκτή μορφή τους χρησιμοποιήθηκαν στον έντεχνο λόγο, ονομάζονται στη γλωσσολογία λογοτεχνικές.

Η Αρχαία ελληνική γλώσσα, αν εξαιρέσουμε τις επιγραφικές μαρτυρίες σε αγγεία, είναι γνωστή από τη μορφή της στον γραπτό λόγο: ως γλώσσα επίσημης επικοινωνίας, η οποία υφολογικά επεξεργασμένη χρησιμοποιήθηκε και στη ρητορεία, την ιστοριογραφία και την φιλοσοφία και ως λογοτεχνικές

διάλεκτοι, καθεμιά τους αντίστοιχη σε ένα λογοτεχνικό είδος. Για παράδειγμα, η ελεγειακή ποίηση ανεξαρτήτως του που και από ποιόν γραφόταν ακολουθούσε τη μορφή της ιωνικής διαλέκτου στην οποία πρωτοκαλλιεργήθηκε.

Η επική διάλεκτος διαφέρει ποιοτικά από τις άλλες ελληνικές λογοτεχνικές διαλέκτους κατά το ότι στη δημιουργία της καθοριστικό ρόλο έπαιξαν όχι τόσο τα υπερτοπικά στοιχεία όσο οι διαχρονικά διαμορφωμένοι τύποι και η ενσωμάτωσή τους ή η απόρριψή τους σύμφωνα με τις απαιτήσεις της προσωδίας. Η στρωματική μέθοδος παρουσιάζει με απλουστευμένο τρόπο την ανάμιξη των γλωσσικών στοιχείων στην επική γλώσσα, κυρίως γιατί στηρίζεται στην παλαιότερη διαίρεση των ελληνικών διαλέκτων- διακρίνει δηλαδή κατά σειρά αιολικό, ιωνικό και αττικό στρώμα- και γιατί δεν ερμηνεύει τον ρόλο της ηχητικής εντύπωσης και του ηρωικού, μυθικού στοιχείου. Όταν και σήμερα ποιητές αλλοιώνουν το λεκτικό του προτάσσοντας στις επιλογές τους την ηχητική υφή και κάποιο νόημα των λέξεων, όχι όμως την σημασία τους, ούτε την γραμματική τους ορθότητα ή ακόμη συνταιριάζοντας λέξεις από χρονικά απομακρυσμένα «στρώματα» της γλώσσας, κάνουν ουσιαστικά το ίδιο πράγμα. Μόνο που ο Όμηρος το έκανε παρορμητικά, άμεσα.

Με την ανάγνωση της Γραμμικής Β' αποκαλύφθηκαν σχέσεις μυκηναϊκής και επικής διαλέκτου: Λέξεις Ομηρικές διαπιστώθηκαν κάτω από συλλαβογράμματα της Γραμμικής Β': φάσγανον, έλαιον, άναξ, ανάκτερος> ανάκτορον, πτόλεμος, τρίπους, δέπας, θώρακες, Αθηνά Ποτνία, Ποσειδών.

Στη νέα διαλεκτική διαίρεση της Αχαιϊκής σε Βόρεια (Αιολική) και σε Νότια (Ιωνική, Αττική, Αρκαδοκυπριακή, Μυκηναϊκή των πινακίδων) η επική γλώσσα είναι μίγμα από μυκηναϊκά, ιωνικά, αττικά και αρκαδοκυπριακά στοιχεία.

Τα αρκαδοκυπριακά περιορίζονται σε λέξεις μόνον, π.χ., κασίγνητος, πτόλις. Τα ιωνικά, που είναι και τα περισσότερα, έχουν μορφολογικό χαρακτήρα και επηρεάζουν αντίστοιχα την γραμματική της επικής γλώσσας. Τα αιολικά, τέλος, σχετίζονται με φωνητικά κυρίως φαινόμενα και είναι στοιχεία που προϋπήρχαν στην Αχαιϊκή.

Επιλεκτικά, τα κυριότερα γλωσσικά φαινόμενα που χαρακτηρίζουν την γλώσσα των επών είναι:

- Η εκφορά ή αποσιώπηση του φωνήματος F (=w/, αρχαία ονομασία βαυ). Το δίγαμμα F δεν γραφόταν στην Ιωνική-Αττική στα τέλη του 8^{ου} π.Χ. αιώνα, χωρίς αυτό να σημαίνει και ότι είχε σιγηθεί εντελώς. Βέβαιο όμως είναι ότι η εκφορά του στους χρόνους του Αρχιλόχου επέτρεπε την έκθλιψη (που είναι αποτέλεσμα της συνάντησης δύο φωνηέντων). Αντίθετα, μαρτυρείται η χρήση του σε αιολικές και δωρικές επιγραφές έως και τον 4^ο αιώνα. Στην ελληνιστική εποχή το F δεν ήταν πλέον ούτε φωνητικά ούτε ορθογραφικά γνωστό και γι' αυτό δεν σημειώνεται στη χειρόγραφη παράδοση των Ομηρικών κειμένων. Η αποκατάστασή του στις θέσεις, όπου εξέπεσε, έγινε από τον φιλόλογο Μπέντλυ (Bentley) και έλυσε πολλές ανωμαλίες, της φωνητικής, της μορφολογίας και της προσωδίας στη γλώσσα των επών, όπως:
 - Χασμωδίες, δηλαδή τη διατήρηση δύο διαδοχικών φωνηέντων χωρίς συναλοιφή στο εσωτερικό των λέξεων ή στην αρχή μιας λέξης και στο τέλος της προηγούμενής της (π.χ., A 151: τω οι έσαν αντί : τω Φοί έσαν / E 816: ερέω έπος αντί : ερέω Φέπος / A 85 : μάλα ειπέ αντί : μάλα Φειπέ.

- Αλλοίωση της προφοράς φθόγγων, δηλαδή η έκπτωση του F δημιούργησε την ανάγκη αποκατάστασης κάποιου φωνητικού κενού, έτσι ώστε το Φιλεύς ή το Φινος να γραφούν Οιλεύς και οίνος και το βοFς να γραφεί βους.
- Διατάραξη της κανονικής προσωδίας (του δακτυλικού εξάμετρου) με παρουσία βραχέος μετά την έκπτωση του F αντί μακρού. Η αποκατάσταση του F ρυθμίζει την ποσότητα των συλλαβών, π.χ., Γ 310: εις δίφρον Φάρνας / ι 409: οι δ' απαμειβόμενοι Φέπεια πτερόντα αγόρευαν (η φράση είναι στερεότυπη) /Α 108: εσθλόν δ' ούτε τι πω Φείπες Φέπος ούτ' ετέλεσας.

Έχει αποδειχτεί ότι σε 3.354 χωρία των επών η αποκατάσταση του F είναι προσωδιακά αναγκαία. Αντίθετα, σε 617 άλλα χωρία η ποσότητα των συλλαβών ρυθμίζεται ανεξάρτητα από την παρουσία του F. Δεν είναι απλή σύμπτωση ότι τους αιολικούς τύπους δεν τους αντικαθιστούν ιωνικοί σε άλλη περίπτωση παρά μόνον αν η προσωδία εξυπηρετείται κι από τους δύο.

Ο ίδιος ο φθόγγος είχε ημιφωνικό χαρακτήρα, ο οποίος του προσέδιδε μία ποικιλία τονικότητας και ακουστικής εντύπωσης. Πράγματι, στην πρωτότυπη αιολική μορφή τους «μετατυπώνοντας» χωρία, αποκάλυψαν οι μελετητές συνηχήσεις και παρηχήσεις που επιβεβαιώνουν την ηχητική ευελιξία του.

- Αιολικοί τύποι προσωπικών αντωνυμιών παράλληλα με τους ιωνικούς : άμμε-ημείς, άμμε-ημάς, τύνη-συ.
- Αιολικοί τύποι παρεμφάτου σε -μεναι και -μεν (έμμεναι) και παράλληλοι ιωνικοί (είναι).
- Αιολικοί τύποι (που οπωσδήποτε προέρχονται από την Αχαϊκή) της ονομαστικής ουσιαστικών σε ά (νεφεληγερέτα, Πεισιδίκα).
- Αποκοπή των προθέσεων (από την Αχαϊκή): κάθθανε, άμ (=ανά) πεδίον.
- Παράλληλη χρήση του ιωνικού επιτατικού ερι- και του αντίστοιχου αιολικού αρι- (π.χ., αρίγνωτος, ερίηρος).
- Πατρωνυμικά με κατάληξη -ίων, -ίος (από την Αιολική), π.χ., Πηλείων, και παράλληλα με κατάληξη -ίδης (από την Ιωνική), π.χ., Πηλείδης.
- Ασάφεια στη χρήση ή μη της δάσυνσης (φαινόμενο της Αιολικής είναι η ψίλωση, της Αττικής, η δάσυνση), π.χ., ηέλιος, ήμαρ, άμμες και παράλληλα ημέες, επάλμενος και παράλληλα εφέστιος.
- Ασυναίρετοι τύποι παράλληλα με συνηρημένους. Δεν έχουν ταξινομηθεί οι περιπτώσεις της ύπαρξης ή μη συναίρεσης (το ίδιο συμβαίνει και με την συνίζηση και την κράση), έτσι ώστε να διαπιστωθούν η προέλευση και οι τάσεις αυτών των φαινομένων.
- Η μετρική διέκταση, δηλαδή το φαινόμενο κατά το οποίο δύο διαδοχικά όμοια φωνήεντα διατηρούνται ασυναίρετα και μεταβάλλονται σε βραχύ και μακρό αντίστοιχα, π.χ., ορόωντες, ευχετάασθαι, σαόφρων.

Διεξοδικότερη διαπραγμάτευση του θέματος και νεώτερες εξελίξεις βλ. Τόμ. ΕΛΛΑΣ (Ελληνική γλώσσα).

Μέτρο – Προσωδία.

Το είδος του μέτρου στο οποίο είναι συντεθειμένα τα Ομηρικά έπη παραδίδεται στο σύστημα που χρησιμοποίησε ο μετρικός Ηφαιστίων (130-169 μ.Χ.) με την ονομασία δακτυλικό. Ο Αριστοτέλης το ονομάζει ηρωικόν και το χαρακτηρίζει στην Ποιητική (1459b) στασιμώτατον και

ογκωδέσταστον των μέτρων («ιδιαίτερα σταθερό, ήρεμο και μεγαλοπρεπές») και κατάλληλο ιδίως για απαγγελία. Πράγματι, το εξάμετρο του Ομηρικού στίχου με τους πέντε δακτύλους και τον τελικό σπονδείο ή τροχαίο, όπου η τελευταία συλλαβή είναι αδιάφορη και η τομή μπορεί να μετακινείται από τον τρίτο πόδα (μετά την θέση) στον τέταρτο πόδα, προκαλώντας μία αντίστοιχη αυξομείωση των αντίστοιχων τμημάτων του στίχου, προσδίδει ιδιαίτερη κίνηση, σφρίγος και ένταση στο ύφος. (Για την δομή και τις παραλλαγές του δακτυλικού εξαμέτρου βλ. λ. ΜΕΤΡΙΚΗ).

Ειδικά το Ομηρικό εξάμετρο συνδέεται κατ' εξοχήν με την προσωδία, δηλαδή την αναλογική χρονική διάρκεια κάθε συλλαβής κατά την προφορά και την ρυθμική συμπλοκή των συλλαβών. Αυτό έγινε ιδίως σαφές από την εποχή που ο Μίλμαν Πάρυ εφήρμοσε την μέθοδο των στερεοτύπων φράσεων στη μελέτη του εξαμέτρου (βλ. *Les formulas et la metrique d' Homere*, 1928). Στην τελευταία της εξέλιξη, η έρευνα ανάγει στο θέμα της προσωδίας και τα προβλήματα τα σχετικά με την προέλευση του δακτυλικού εξαμέτρου, που γενικά παρέμεναν ως σήμερα άλυτα (ΠΡΟΣΩΔΙΑ).

Υποδοχή του Ομήρου στη Δύση.

Τυχαίο είναι το γεγονός καθ' εαυτό, χάρη στο οποίο η Ομηρική ποίηση εισήχθη στη Δύση. Ο Πετράρχης είχε αρχίσει να μαθαίνει τα Ελληνικά θέλοντας να γνωρίσει απευθείας τα πρότυπα των Λατίνων συγγραφέων που μελετούσε, όταν έλαβε ένα αντίγραφο του Ομήρου από τον Βυζαντινό Νικόλα Σιγνήρο λίγο μετά το 1353. Η πρώτη σπίθα έπεσε. Το 1360 διορίστηκε ο πρώτος καθηγητής της Ελληνικής στη Φλωρεντία, ο Λεόντιο Πιλάτος, και με παρότρυνση του Πετράρχη και του Βοκκάκιου μετέφρασε την Ιλιάδα στα Λατινικά σε πεζό λόγο. Το έργο *De genealogia deorum getilium* («Περί της γενεαλογίας των θεών των Εθνικών») του Βοκκάκιου αφορμήθηκε από αυτή την μετάφραση.

Και ο Δάντης χρησιμοποίησε τον Τρωικό μύθο και παρουσίασε σε δική του εκδοχή τη σκηνή του Οδυσσέα στον Άδη (βλ. λ. Οδυσσεύς), τον Όμηρο τον γνώριζε όμως μόνον έμμεσα από αναφορές του Αριστοτέλη και του Οράτιου στην *Ars Poetica*. Στη φαντασία του όμως τον έπλασε ως ποιητή στο απόγειο του μεγαλείου του.

Με την τόνωση των πολιτιστικών σχέσεων μεταξύ Βυζαντίου και Ιταλίας, κυρίως από τότε που ο Εμμανουήλ Χρυσολωράς ανέλαβε καθηγητής στη Φλωρεντία περί το 1396, άναψε το ενδιαφέρον για την ελληνική ποίηση. Ανάμεσα στα πρώτα έργα που τυπώθηκαν ήταν τα Ομηρικά έπη το 1488 από τον Δημήτριο Χαλκοκονδύλη.

Αρκετά νωρίτερα, από το 1160 περίπου, είχε εμφανιστεί μία αντίρροπη τάση στη Γαλλία με το *Le Roman de Troie* του Benoit de Sainte-Maure, μυθιστόρημα με θέμα τον Τρωικό πόλεμο που μεταφράστηκε και διαβάστηκε πολύ. Το έργο αυτό εγκαινίασε μια σειρά από μυθιστορήματα με το ίδιο θέμα που πυρήνας τους ήταν οι λατινικές μεταφράσεις ή επιτομές: *Ilias Latina*, *Homerus latinus* του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα (που παραδόθηκε ως έργο κάποιου Ιταλικού), *De bello Troiano* του 4^{ου} μ.Χ., έργο του Δίκτυος από την Κρήτη και *De escidio Troiae historia* του 6^{ου} μ.Χ. αιώνα, έργο του Δάρητος από την Φρυγία (βλ. Τρωικός πόλεμος,-απηχήσεις στη λογοτεχνία). Η εξιστόρηση του πολέμου γινόταν από την

πλευρά των Τρώων και τα Ομηρικά κείμενα δεν φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν σοβαρά. Ο Βεργίλιος είχε τότε υποσκελίσει τον Όμηρο στις προτιμήσεις των λογίων, όπως ο Ιούλιος Καίσαρ Σκάλιγκερ ο οποίος περί το 1561 στην Ποιητική του δεν δίστασε να παρομοιάσει τον Όμηρο με γύναιο απειλή του όχλου, έναντι της αριστοκρατικής ευγένειας του Βιργιλίου («quantum a plebeja ineptaque muliercula matrola distat»). Η αντίδραση φυσικά δεν έλειψε. Εκδηλώθηκε πρώτα στην Ολλανδία με τον Ιωάννη Φόσιο (Johannes Vossius), ο οποίος στις Poeticae Institutiones (1647) ακολουθώντας τον Αριστοτέλη, υπογράμμισε την ποιητική οικονομία στην τεχνική του Ομήρου, και με τον Λίψιο (Justus Lipsius) και αργότερα, τον 17^ο αιώνα, στη Γαλλία, με τον Μπουαλώ (Boileau). Επικές παρωδίες του τύπου της Αρπαγής του κουβά (La secchia rapita, που παρωδούσε την αρπαγή της Ελένης, του Τασόνι (A. Tassoni), υπέθαλπαν ωστόσο την αντίθετη ανάμεσα στα έργα της κλασικής αρχαιότητας και στις εθνικές λογοτεχνίες. Η πασίγνωστη «Έρις μεταξύ αρχαίων και νεώτερων» δεν άργησε να ξεσπάσει.

Την αίγλη του Ομήρου στην Αγγλία συντηρούσαν οι μεταφράσεις του Τσάπμαν (G. Chapman) στις αρχές του 17^{ου} αιώνα και του Πόουπ (A. Pope) στις αρχές του 18^{ου} αιώνα και αναζωπύρωσε η πραγματεία του Γουντ (R. Wood), An Essay on the Original Genius of Homer (1769). Στην Ιταλία ανακάλυψε την αξία του ο Τζιανμπατίστα Βίκο (Giambattista Vico) στη Νέα Επιστήμη (Scienza Nuova, 2^η έκδ. 1744). Στη Γερμανία ο Χέρντερ (Herder), ο Βίνκελμαν (Winkelmann) και κυρίως ο Γκαίτε ενθουσιάστηκαν από την «αλήθεια, το αίσθημα, την φύση» που απέπνεαν τα κείμενα του Ομήρου. Ιδιαίτερα ο Γκαίτε στις Συνομιλίες με τον Έκερμαν (1827) συσχετίζει την ανεξάντλητη δύναμη της ποίησης του Ομήρου με τους ήρωες της Βαλχάλα «που το πρωί κομματιάζονταν και το μεσημέρι παρουσιάζονταν πάλι ζωντανοί».

Θρησκεία και Όμηρος.

Ο θεοδίδακτος Όμηρος –σύμφωνα με τον Πλάτωνα στον «Θεαίτητο» (152e) (α), σύμφωνα με τον Αριστοτέλη στα «Μεταφυσικά» (β) και τον Εύδημο στην περιπατητική ιστορία της Θεολογίας- φέρνει τα πάντα να προέρχονται από τη Ροή και την Κίνηση, δηλαδή από τον Ωκεανό και την Τηθύ, που χαρακτηριστικά τους αποκαλεί «γονείς» πάντων των Θεών (γ).

Ανάλογες πράξεις φαίνονται κι από τη δράση του Ηρακλή. Απάλλαξε μια βαλτώδη περιοχή από τη Λερναία Ύδρα, που μόλυνε την ατμόσφαιρα με την δηλητηριώδη ανάσα του. Απομάκρυνε επίσης, ξεπλένοντας με τα νερά του ποταμού, τη κόππο του Αυγεία. Οι δύο μύθοι ίσως να αναφέρονται σε έργα παρέμβασης στη μορφή του εδάφους για την εξυγίανση ανθυγιεινών περιοχών.

Όμηρος και ιατρική.

Στο πρώτο επεισόδιο της Ιλιάδας συναντάμε την πρώτη αναφορά σε συγκεκριμένη ασθένεια. Ο Απόλλωνας ρίχνει ένα λοιμό στους Αχαιοούς, τοξεύοντας τα βέλη του στους Αχαιούς και τα ζώα τους, επειδή ο Αγαμέμνωνας έδειξε ασέβεια πειράζοντας τη Χρυσήίδα, ιέρεια του Απόλλωνα. Πρόκειται στην ουσία για μια περιγραφή μιας εξαιρετικά μεταδοτικής επιδημίας, με υψηλό πυρετό, ξαφνική έναρξη και θανατηφόρα εξέλιξη. Οι Αχαιοί επανορθώνουν επιστρέφοντας τη Χρυσήίδα, και καθαρίζουν το

στρατόπεδο, ρίχνοντας στη θάλασσα κάποια «μιάσματα», κάτι που δείχνει ότι υπήρχε και δυσεντερία, μολυσματικής αιτιολογίας.

Στην Ιλιάδα γίνονται αναφορές για πάνω από 150 κακώσεις από βέλη και σπαθιά, με εντυπωσιακή ακρίβεια για τα «καίρια» σημεία, που δείχνει γνώσεις ανατομίας του ανθρώπινου σώματος.

Ο Όμηρος περιγράφει το κάθε χτύπημα και προλέγει αν θα αποβεί μοιραίο ή τις επιπτώσεις αυτού. Δυστυχώς μικρότερη αναφορά γίνεται ως προς την ίαση του τραύματος, που μάλλον εστιαζόταν ως προς την ανακούφιση του πληγωμένου παρά στην ίδια την πληγή. Αναφέρονται όμως και κάποιοι ειδικευμένοι θεραπευτές όπως ο Μαχάων, γιός του Ασκληπιού, που ειδικεύονταν στην επίδεση και στα βότανα.

Στην Οδύσσεια βρίσκουμε μεταξύ άλλων και τους γιούς του Αυτόλυκου, που περιθάλλουν τον τραυματισμένο από αγριόχοιρο Οδυσσέα, με επιδέξια περιδέση αλλά και μαγικές επικλήσεις.

Το Ομηρικό ζήτημα. Ιστορία, αποτίμηση, προοπτικές.

«Ομηρικό ζήτημα» ονομάστηκε στην ιστορία της κλασικής φιλολογίας το σύνολο των φιλολογικών προβλημάτων που αφορούν στον τρόπο και στο είδος της σύνθεσης της Ιλιάδας και της Οδύσσειας, την χρονολόγησή τους και την απόδειξη της ταυτότητας του δημιουργού τους. Τα προβλήματα αυτά αναφέρονται σε γενικές γραμμές στο αν ο ίδιος ποιητής έγραψε και τα δύο έπη, αν η μορφή με την οποία διασώθηκαν ως σήμερα τα δύο έπη είναι εκείνη που τους δόθηκε από κάποιον ποιητή ή αν πρόκειται για μικρότερα αρχικά ποιήματα που συγκολλήθηκαν αργότερα, ως ποιο βαθμό ο ίδιος ο «ποιητής» τους χρησιμοποίησε προϋπάρχουσα ποίηση και ως ποιο βαθμό τα ίδια τα ποιήματα υπέστησαν μικρότερες ή μεγαλύτερες αλλοιώσεις, παραφθορές ή προσθήκες.

Ξεκινώντας από τους φιλολογικούς κύκλους της Αλεξάνδρειας στην αρχαιότητα και φθάνοντας στις τελευταίες πριν από την τρέχουσα δεκαετίες, τα προβλήματα αυτά απασχόλησαν ζωηρά τους ειδικούς φιλόλογους και κριτικούς και έδωσαν αφορμή να ερευνηθούν από κάθε πλευρά τα δύο έπη ως ιστορικά, γεωγραφικά, θρησκευτικά, ηθικά, πολιτιστικά, γλωσσικά, μετρικά και υφολογικά στοιχεία τους και να συζητηθούν όλα τα επίμαχα θέματα σχετικά με την ενότητα και την σύνθεσή τους. Με τα δεδομένα για την ύπαρξη γραφής κατά τους Ομηρικούς αλλά και κατά πολύ προγενέστερους χρόνους, για τον ρόλο των επαναλήψεων και των στερεότυπων σκηνών και εκφράσεων, για την ανάμιξη των γλωσσικών στοιχείων και για την διαστρωμάτωση των στοιχείων του πολιτισμού αλλά κυρίως με την επικράτηση της νεοαναλυτικής μεθόδου στη μελέτη και κριτική των επών, το Ομηρικό ζήτημα έχασε πλέον την οξύτητά του και έχει οδηγηθεί αν όχι σε λύση, οπωσδήποτε όμως σε μία πιο γόνιμη προσέγγιση και μία μετατόπιση του κέντρου βάρους από την ορθολογιστική και πραγματολογική κριτική σε μία αισθητικά προσανατολισμένη άποψη.

Απ' αρχής πρέπει να γίνει σαφές ότι τα προβλήματα που έθεσαν οι Αλεξανδρινοί φιλόλογοι γύρω από τον Όμηρο είναι διαφορετικά στην υφή τους από εκείνα που ανακινήθηκαν στους νεώτερους χρόνους, από τον 18^ο αιώνα και εξής, που κορυφώθηκαν στις επαναστατικές θεωρίες του Φρήντριχ Αουγκούστ Βόλφ (Friedrich August Wolf) στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και του Μίλμαν Πάρου (Milman Parry) στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όσο κι αν στην ιστορία του Ομηρικού ζητήματος αρμολογήθηκαν στην ίδια ευθεία.

Όταν ο Ελλάνικος και ο Ξένων, σύγχρονοι του Αριστάρχου του Σαμόθρακος (217-145 π.Χ.), έριξαν την ιδέα ότι η Ιλιάδα και η Οδύσσεια δεν θα μπορούσαν να είναι έργα του ίδιου ποιητή (μη είναι του αυτού Ιλιάδα και Οδύσσειαν) και ονομάστηκαν γι αυτό χωρίζοντες, είχαν πίσω τους μια σειρά από προβλήματα που είχαν θέσει τον 6^ο αιώνα η κριτική των ορθολογιστών με τον Ξενοφάνη και αργότερα οι ηθικοπαιδαγωγικές επικρίσεις του Πλάτωνος στην Πολιτεία του. Η ετυμηγορία τους στηριζόταν σε διάφορες και εσωτερικές ανακολουθίες, στις οποίες όμως δεν φαίνεται να έκριναν από πλευρά πραγματολογική, αλλά αισθητική. Ο Όμηρος της Οδύσσειας δεν ήταν ο Όμηρος της Ιλιάδας, δηλαδή το ποιητικό ύφος δεν ήταν το ίδιο στην καθεμία περίπτωση. Την ίδια γραμμή ακολουθώντας συγκρίνει την Οδύσσεια με την Ιλιάδα ο ανώνυμος συγγραφέας του Περί ύψους και χαρακτηρίζει την Οδύσσεια επίλογο της Ιλιάδας. Η σύγκριση του ύψους και της δραματικής διάρθρωσης στα δύο έπη υπήρξε μόνιμο θέμα της κριτικής όχι μόνο του Αριστοφάνη του Βυζαντίου και του Απολλωνίου του Ροδίου αλλά και των Λατίνων (πρβλ. την Ποιητική τέχνη του Ορατίου) όπως και των Βυζαντινών (πρβλ. την συλλογή σχολίων του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης με τίτλο Παρεκβολαί εις την Ομήρου Ιλιάδα και Οδύσσειαν).

Αισθητική (και ιστορική) είναι και η προσέγγιση του Ερατοσθένους, μαθητή του Ζηνοδότου (του πρώτου βιβλιοφύλακα της Βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας), ο οποίος απέρριπτε τον ορθολογισμό του Καλλιμάχου ο οποίος προσπαθούσε να επαληθεύσει γεωγραφικά τις περιπλανήσεις του Οδυσσέα. Την ίδια στάση υιοθέτησε και ο Αρίσταρχος ο Βυζάντιος, μαθητής κι αυτός του Ζηνοδότου, στην «αποκάθαρση» του Ομηρικού κειμένου από εμβόλιμα ξένα στοιχεία, π.χ. από ασυνήθεις εκφράσεις, τις λεγόμενες γλώσσες, και στην αποκατάσταση της ομοιομορφίας του επικού ύψους. Τον ίδιο χαρακτήρα είχαν και οι διορθωτικές επεμβάσεις του Αριστάρχου του Σαμόθρακος, ο οποίος θέλησε «τον Όμηρον εξ Ομήρου σαφηνίζειν», μολονότι κατακρίθηκε για την νόθευση χωρίων με αιτιολογικό, ορισμένες ανωμαλίες στη χρήση λέξεων ή αντιθέσεις στη διαπραγμάτευση προσώπων και πραγμάτων, που θεωρήθηκε δίκαια αυθαίρετη.

Στη μορφή που έλαβε το γλωσσικό ζήτημα κατά τους νεώτερους χρόνους υπέφωσκε, αντίθετα, το πνεύμα της σύγκρουσης ανάμεσα στις εθνικές λογοτεχνίες και τις αρχαίες που ξέσπασε τον 17^ο αιώνα ως η περίφημη *Querelle des anciens et des modernes* στη Γαλλία και η *Battle of the Books* στην Αγγλία και που συνεχίστηκε και τον 18^ο αιώνα. Μέσα στη διεκυστίνδα των επιχειρημάτων υπέρ ή κατά των Αρχαίων ο Γάλλος αβάς ντ' Ωμπινιάκ (*Hedelin d' Aubignac*) με την πραγματεία του *Ακαδημαϊκές εικασίες ή διατριβή περί της Ιλιάδος* (*Conjectures academiques ou dissertation sur l' Iliade*, 1664) που δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατο του (1715) πήρε θέση κάπου στο μέσον : η αξία στη συνολική της δομή που παρουσίαζε πραγματικές ή πλασματικές αδυναμίες, αλλά στα μικρότερα έπη τα οποία κάποιος συμπληγής συναρμολόγησε αφήνοντας φανερά ίχνη ανωμαλιών στη σύνδεση. Η καθαρά αισθητική αυτή τοποθέτηση του προβλήματος βρήκε πρόσφορο έδαφος στη φιλολογία. Με το κύρος της αυστηρής επιστημονικής κριτικής ο Γερμανός Φρήντριχ Αουγκούστ Βολφ (*Friedrich August Wolf*) δεχόταν ότι τα δύο έπη καταγράφηκαν και συναρμολογήθηκαν από τον Πεισίστρατο, ενώ μέχρι τότε μεταδίδονταν από μνήμης. Αυτό εξηγούσε, όπως υποστήριζε, την έλλειψη ενότητας, τις αντιφάσεις ή την παρεμβολή ολόκληρων ραψωδιών ξένων προς τα έπη.

Στη συγκριτική φιλολογική μέθοδο οφείλεται το ότι η θεωρία του Βολφ αποδυναμώθηκε και τελικά εγκαταλείφθηκε. Με την αναδίφηση του τρόπου που εργάζονταν οι αιδικοί και ραψωδοί σε άλλους λαούς (πρβλ. τις εργασίες του Parry και του Lord) χωρίς να νοιάζονται για αντιφατικές επαναλήψεις, επιβράδυνση του ρυθμού, χάσματα στη λογική εξέλιξη της δράσης κ.ο.κ., και με την εξέταση των ιδιαίτερων νόμων της ποιητικής σύλληψης (σε έργα όπως π.χ. στον Orlando Furioso του Αριόστο) οι οποίοι συντηρούν και ενισχύουν ή και αλληλοεξουδετερώνουν τις ατέλειες κι αδυναμίες που προαναφέρθηκαν, δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για να καταπολεμηθούν οι απόψεις των αναλυτικών, της σειράς των φιλολόγων οι οποίοι ακολουθώντας τη γραμμή του Βολφ διέκριναν δύο αρχικούς πυρήνες, όπου θα στηριζόταν η αρχική μορφή των επών, και γύρω τους αναγνώριζαν υστερογενή, παρείσασα και περισσότερο ή λιγότερο γνήσια επεισόδια.

Στο διάστημα των δύο τουλάχιστον αιώνων μετά τον Βολφ η αναλυτική θεωρία διασπάστηκε προς τρεις κατευθύνσεις.

- Την θεωρία των μικρών επών ή της συγκόλλησης. Ανεξάρτητες ενότητες θα έπρεπε σιγά-σιγά σε διάστημα αιώνων να συμπαρατάχθηκαν ή και ατελώς να συνενώθηκαν από τους ραψωδούς, αφήνοντας στις συνδέσεις απρόβλεπτες ανωμαλίες που μετέπειτα δημιούργησαν την εντύπωση ανακολουθιών ή αντιφάσεων. Την θεωρία υποστήριξε ο Λάχμαν (K. Lachmann) υποδιαιρώντας την Ιλιάδα σε 18 ανεξάρτητα τμήματα και δείχνοντας τα σημεία της συναρμολόγησής τους.
- Την θεωρία της συμπίλησης. Από τα αρχικά μικρά ποιήματα, με διαδοχικές τροποποιήσεις και επεξεργασίες στις οποίες αυτά υποβάλλονταν περιοδικά από σειρά ποιητών σε διάφορες χρονικές περιόδους, προέκυπταν συνεχώς μεγαλύτερα ως εκείνη την μορφή που ήταν τελική. Κατά τον κύριο εκπρόσωπο της θεωρίας αυτής, τον Κίρχχοφ (A. Kirchhoff), η Οδύσσεια στην τελική φάση της «συμπίλησης» δημιουργήθηκε από τρία έπη που τα «συνέδεσε ένας ποιητής σε ένα ολόκληρο ποίημα».
- Την θεωρία της διεύρυνσης. Ένας αρχικός πυρήνας αναπτύχθηκε σταδιακά με διαδοχικές επεμβάσεις των ραψωδιών ή άλλων διασκευαστών σε τρόπο ώστε η δομή των ποιημάτων να παρουσιάζεται «στρωματική». Αντίστοιχα «στρώματα» επιχείρησαν να διακρίνουν μεταξύ άλλων οι Τάιλερ (W. Theiler), φον ντε Μυλ (P. Von der Muhil) Πέιτζ (D. L. Page), Μαρτσούλο (B. Marzullo).

Μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης κατεύθυνσης τοποθετούνται οι φιλόλογοι Μπέτε (E. Bethe) και Βιλαμόβιτς (U. von Wilamowitz-Moellendorf). Ο άκρος ορθολογισμός τους όμως και η αντιμετώπιση των επών ως φιλολογικού γεγονότος μάλλον και όχι ως λογοτεχνήματος δεν προώθησε ουσιαστικά το ζήτημα. Η περίπλοκη θεωρία του Βιλαμόβιτς για την γένεση της Ιλιάδας κατέρρευσε μπροστά στην ευελιξία της συγκριτικής φιλολογικής μεθόδου που εφαρμόζε ο Πάρι. Στον αντίποδα των αναλυτικών θεωριών αναπτύχθηκε ως αντίδραση από την εποχή ήδη του Βολφ η ενωτική κίνηση η οποία αντιπροσωπεύεται μέχρι σήμερα από πολλούς φιλόλογους που εξετάζουν τόσο στην Ιλιάδα όσο και στην Οδύσσεια την ενότητα της δομής και του περιεχομένου. Το χάσμα που χώριζε την αναλυτική και την ενωτική θεωρία το γεφύρωσε ένα παραπροϊόν των αντιπαραθέσεων που είχαν εκείνες προκαλέσει, η

νεοαναλυτική θεωρία. Οι νεοαναλυτικοί, που κυριότεροι εκπρόσωποί τους ήταν, αρχίζοντας από το 1910, ο Μύλντερ, (D. Mulder), ο Χόβαλτ (E. Howald), ο Ι. Κακριδής, η Ο. Κομνηνού-Κακριδή, ο Πεσταλότσι (H. Pestalozzi) και ο Κούλμαν (W. Kullmann), ακολουθώντας την μέθοδο της δομικής ανάλυσης διερεύνησαν την «προϊστορία» των επών, τα πρότυπά τους, και απέδειξαν ότι χρησιμοποιείται σ' αυτά υλικό από προγενέστερα, μεγαλύτερα ή μικρότερα σε έκταση ποιήματα, το οποίο όμως προσαρμόζεται κάθε φορά σε άλλα πρόσωπα και μύθους μέσα στα Ομηρικά έπη και, κατά έναν τρόπο, μεταποιείται. Ένα παράδειγμα είναι ο μύθος του Αχιλλέα ως πρότυπο της Πατρόκλειας (ραψωδίες Π-Ρ, Ψ), ένα άλλο ο μύθος του Μελεάγρου σε συνδυασμό με την ραψωδία Ι (πρεσβεία προς τον Αχιλλέα), «αργοναυτικά» ή άλλα ναυτικά παραμύθια για τις περιπλανήσεις του Οδυσσέα. Με την νεοαναλυτική μέθοδο προωθήθηκε η άποψη της εσωτερικής ενότητας της Ιλιάδας και της Οδύσσειας και μελετήθηκαν σε ορθή βάση προβλήματα, όπως ανωμαλίες στην πλοκή, συρραφές, επαναλήψεις. Την ενότητα υποστηρίζει η τεχνική πλοκή, προοικονομία- δηλαδή προετοιμασία της δράσης-, επιβράδυνση, νύξεις που αρμολογούν προηγούμενα και επόμενα γεγονότα ή «γραμμές» (π.χ. «γραμμή του Έκτορος») που διατρέχουν όλο το ποίημα. Για τις ανωμαλίες και τις ατέλειες η ευθύνη ανάγεται στα ίδια τα πρότυπα ή σε ανεπιτυχή προσαρμογή των λεπτομερειών τους στο νέο ποιητικό σχέδιο και στις απαιτήσεις των συμφραζομένων. Ιδιαίτερη θέση στην ιστορία της νεοανάλυσης κατέχουν ο Μπάουρα και ο Φ. Κακριδής. Η συμβολή του πρώτου στο βιβλίο του *Tradition and Design in the Iliad* (1930) συνίσταται στη συνδυαστική προσέγγιση: Αναγνωρίζει ότι «στον Όμηρο οφείλονται ο ποιητικός χαρακτήρας και η τεχνική, το σχέδιο και η πορεία της πλοκής, η δραματικότητα και η έξαρση, ο χαρακτήρας του φανταστικού που παρατηρεί κανείς στην Ιλιάδα, ότι ο ίδιος όμως ο Όμηρος οφείλει πολλά σε προγενέστερη ποίηση». Ο Μπάουρα χρησιμοποίησε την μέθοδο του Πάρου και της Σχολής του.

Με τον Κακριδή επιβλήθηκε η νεοαναλυτική μέθοδος υπό συγκεκριμένο σχήμα και περιεχόμενο στην Ομηρική κριτική και διευρύνθηκε με την σύγκριση μοτίβων από την νεοελληνική δημοτική ποίηση με αντίστοιχα ομηρικά. Εντυπωσιακά ήταν τα παράλληλα από δημοτική ποίηση και παράδοση προς την ιστορία του Μελεάγρου στην ραψωδία Θ της Ιλιάδας, για την οποία απέδειξε ο Κακριδής ότι αποτελεί έντεχνη προσαρμογή μιας παλαιότερης παραλλαγής της ιστορίας στο σχέδιο της Ιλιάδας.

Προωθώντας την άποψη του Μπάουρα, ο Κερκ φθάνει σε μία νέα σύνθεση στο βιβλίο του *the Songs of Homer* (1962. σ. 253): «Τα ποικίλα είδη των ανωμαλιών και παραφωνιών στα Ομηρικά έπη έχουν πλέον τώρα μελετηθεί και δείχνουν με αρκετή σαφήνεια ότι τα δύο ποιήματα δεν υπήρξαν ελεύθερη επινόηση ενός ή δύο ξεχωριστών ανθρώπων αλλά σύνθετες δημιουργίες που περιείχαν στοιχεία διαφορετικών εποχών, διαφορετικού ύφους και διαφορετικών πολιτισμών. Αυτό το συμπέρασμα της έρευνας είναι αναντίρρητο και δεν πρέπει ποτέ να παραμεριστεί. Μα απέναντι σ' αυτό το σχήμα της ανομοιοότητας και ποικιλίας πρέπει ίσως να τοποθετηθεί η εντύπωση που δημιουργείται σε κάθε ακροατή ή αναγνώστη παλαιότερης είτε νεώτερης εποχής, ότι καθένα από τα δύο

ποιήματα αποτελεί κατά κάποιο τρόπο ενότητα- ένα αμάλγαμα από διαφορετικά ίσως στοιχεία, τόσο όμως στενά δεμένα μεταξύ τους ώστε να σχηματίζουν έναν νέο, αυτοδύναμο, σκόπιμο και όχι εϊκή και ως έτυχε τεχνουργημένο οργανισμό». Μεταξύ των ενωτικών και των νεοαναλυτικών τοποθετούνται στη γραμματεία του Ομηρικού ζητήματος και οι συμβολές του Σάντεβαλτ (W. Schadewaldt), στις οποίες τεκμηριώνεται η εσωτερική ενότητα της Ιλιάδας, χρησιμοποιείται όμως η μέθοδος των προτύπων δομής. Αναλύοντας τις θέσεις που σήμερα επικράτησαν και τις τάσεις που διαμορφώθηκαν (στο Ομηρικό ζήτημα) από το τέλος της δεκαετίας του 1960 και εξής, ο Α. Τσοπανάκης σημειώνει (Εισαγωγή στον Όμηρο, 1988):

«Η σημερινή φιλολογική έρευνα, εμβαθύνοντας στα μυστικά της προφορικής σύνθεσης των ομηρικών κειμένων και της τεχνικής του έμμετρου λόγου, προσπαθεί να προχωρήσει προς τα παλαιότερα πρότυπα του λόγου (μετρικές φράσεις κ.λ.π.) χωρίς να ασχολείται ιδιαίτερα με την πατρότητα των επών. Το μόνο σημείο στο οποίο μπορούν να συναντηθούν σήμερα ενωτικοί και αναλυτικοί είναι ότι ο Όμηρος χρησιμοποίησε υλικό που είχαν δημιουργήσει παλαιότεροι αοιδοί. Από εκεί και πέρα οι αναλυτικοί θα πουν ότι το χρησιμοποίησε αδέξια, ενώ οι ενωτικοί- με περισσότερο δίκαιο- ότι το αφομοίωσε και χρησιμοποίησε απ' αυτό ότι του χρειαζόταν κάθε φορά, διαλέγοντας, απορρίπτοντας, αναπλάθοντας και δημιουργώντας ο ίδιος, έτσι που να δώσει κάτι καινούργιο, κάτι που είχε την σφραγίδα της μεγαλοφυΐας γι' αυτό και φυλάχτηκε με θρησκευτική προσοχή και επιμέλεια πρώτα προφορικά, κι όταν ήλθε η ώρα, γραπτά. Αν ο ίδιος ποιητής συνέθεσε την Ιλιάδα και την Οδύσσεια (την πρώτη σε νεανική και την δεύτερη σε γεροντική ηλικία) ή αν άλλος το πρώτο και άλλος το δεύτερο έπος, αυτό θα αργήσουμε ίσως να το μάθουμε. Το βέβαιο είναι ότι οι ενδείξεις για την παλαιότητα των επών όσο πάνε γίνονται πυκνότερες. Το πιο δύσκολο πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε σήμερα σαν συνέπεια της προφορικής σύνθεσης και παράδοσης (oral composition, oral tradition) είναι το πότε, το πώς και από ποιους έγινε η πρώτη καταγραφή της Ιλιάδας και της Οδύσσειας. Από τον Όμηρο τον ίδιο, από έναν εγγράμματο συγγενή ή μαθητή, στον οποίο τα υπαγόρευσε ο ίδιος, ή σε μεταγενέστερη εποχή από εγγράμματους ραψωδούς, οι οποίοι τα είχαν παραβάλει οι ίδιοι από προδρόμους τους με πιστή απομνημόνευση και που είναι δυνατό, θεληματικά ή άθελα, να επέφεραν τροποποιήσεις, προσθήκες και αφαιρέσεις στην αρχική μορφή των επών. Στο σημείο αυτό οι απαντήσεις δεν είναι ακόμη οριστικές ούτε πειστικές και είμαστε υποχρεωμένοι να περιμένουμε. Τα διδάγματα πάντως των ερευνών στη Γιουγκοσλαβία και αλλού έδειξαν ότι και η πιστή μετάδοση και καταγραφή πολλών χιλιάδων στίχων είναι δυνατή».

Ο Όμηρος κι ο Κρόνος.

«Όποιος σκέπτεται σήμερα, σκέπτεται ελληνικά, έστω κι αν δεν το υποπτεύεται». Jacqueline de Romilly.

Στις δύσκολες στιγμές ο ανθρώπινος νους ζητά από κάπου να πιαστεί. Και τότε, με έκπληξη περισσότερο παρά με ευχαρίστηση, εμείς οι Έλληνες διαπιστώνουμε ότι ένα από τα λίγα κοινά πράγματα από τα

οποία οι «ξένοι» αποζητούν ενστικτωδώς να πιαστούν, είναι οι αρχαίοι πρόγονοί μας και η σκέψη τους.

Κείμενα και απόψεις που είχαν γραφεί ή εκφρασθεί σε ανύποπτες στιγμές αποκτούν αίφνης έναν ιδιαίτερο φωτισμό, καθώς επιδιώκουν να στήσουν γέφυρες με το ζοφερό παρόν. Αυτό, όμως, που για τους άλλους είναι προσπάθεια λύτρωσης για μας δεν μπορεί, αν θέλουμε να είμαστε ειλικρινείς με τον εαυτό μας, παρά να είναι απορία για το πώς μας βλέπουν κάποιοι και οδύνη για το πόσο λίγο ανταποκρινόμαστε σ' αυτήν την εικόνα.

Το δέσιμο και η προσπάθεια διατήρησης ζωντανής της επαφής με το ελληνικό πνεύμα δεν είναι μόνο πολιτιστικό, ή στενότερα ακαδημαϊκό, αίτημα. Είναι και βαθύτατα πολιτικό. Σε μια τέτοια οπτική, «οι Έλληνες» ενσαρκώνουν τις αξίες για τις οποίες η ανθρωπότητα- και πάντως σίγουρα η Δύση έχει κάθε λόγο να είναι υπερήφανη, άρα η διαπίστωση της συρρίκνωσης της επιρροής τους στον σημερινό κόσμο ισοδυναμεί με επικίνδυνη οπισθοχώρηση. Αυτή την αφετηριακή σκέψη αντιπαραβάλλουν δύο Αμερικανοί καθηγητές της κλασικής φιλολογίας, με την εμπειρική παρατήρηση ότι οι έτσι νοούμενοι «Έλληνες» είναι στις μέρες μας όλο και λιγότερο γνωστοί και δημοφιλείς. Με τρόπο μάλιστα, μετρήσιμο: στον τεράστιο όγκο κειμένων γύρω από τους αρχαίους (16.168 άρθρα μόνο για μια συγκεκριμένη χρονιά) αντιστοιχεί μια πολύ κακή ποιότητα σχολίων, ένα συνεχώς μειούμενο φοιτητικό ενδιαφέρον κι ένα ολοένα απομακρυνόμενο από τις κλασικές κατευθύνσεις πρόγραμμα πανεπιστημιακών σπουδών. Οι παρατηρήσεις αυτές, που αφορούν κατ' αρχήν την Αμερική, ισχύουν φαντάζομαι για όλο τον κόσμο και σε κάθε περίπτωση για την Ελλάδα. Η ταύτιση του αρχαιοελληνικού πνεύματος με ένα ολιστικό ήθος ανεξιθρησκείας, διαλόγου, κριτικής και ορθολογικής στάσης, πουθενά ίσως αλλού από όπου στη χώρα που το γέννησε δεν διαφεύδεται σε τέτοιον βαθμό από μια πραγματικότητα κλειστών οριζόντων, στρουθοκαμηλισμού, χρησιμοθηρίας και πολιτισμικής ένδειας. Για τους άντρες και τις γυναίκες που θαυμάζουν, οι Αμερικανοί καθηγητές λένε ότι «σκέφτονται και ενεργούν σαν Έλληνες», κάτι που δεν μπορεί παρά να μας οδηγήσει ν' αναρωτηθούμε πού πήγαν σήμερα τέτοιου είδους Έλληνες.

Πιο πολύ λοιπόν από τις εξηγήσεις που δίνονται στο βιβλίο για το «ανυπέρβλητο της ελληνικής σκέψης» (μέσα από συχνά συναρπαστικές αναφορές στην Αντιγόνη, την Ιλιάδα και την Οδύσσεια), πιο πολύ κι από τους λόγους για τους οποίους στις μέρες μας, κατά τους συγγραφείς, «σκοτώθηκε ο Όμηρος» (ιδεοληπτικός μοντερνισμός, θεωρητική αερολογία, ιστοπεδωτική πολύ-πολιτισμικότητα, τρόπος διδασκαλίας των αρχαίων και γενικότερη εκπαιδευτική δομή), την προσοχή του Έλληνα αναγνώστη φοβούμαι πως αποσπά αυτό που ποτέ δεν λέγεται- ίσως γιατί οι συγγραφείς δεν το ξέρουν ή δεν τολμούν να το πιστέψουν, κι όμως καλύπτει, ως αίσθηση, τα πάντα. Πώς τα καταφέραμε εμείς οι ίδιοι οι απόγονοι των αρχαίων, οι κάτοικοι του τόπου και συνεχιστές της σκέψης τους, να έχουμε τόσο ριζικά διαρρήξει σε όλες σχεδόν τις εκφάνσεις της σύγχρονης ζωής μας (πολιτικής, κοινωνικής, πολιτιστικής, γλωσσικής, προσωπικής) το νήμα με τα στοιχεία που αποτελούν τον πυρήνα της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς: τη σημασία της «πόλεως», τη

διάκριση καλού-κακού, τη συνύπαρξη και ομοθυμία λόγου και πράξης, την αναζήτηση της αλήθειας, τη δικαίωση του μέτρου;

Μάταια οι ελληνοιστές μας προτρέπουν τους φοιτητές τους, στα πλαίσια ενός εν πολλοίς ουτοπικού προγράμματος για την έξοδο από το φαύλο κύκλο, να επισκέπτονται την Ελλάδα, αν θέλουν να νιώσουν το πνεύμα της. Το πνεύμα αυτό θα μπορούσαμε να τους πληροφορήσουμε, με ίσα ποσοστά σκληρότητας κι απόδοσης δικαιοσύνης, δεν κατοικεί πια εδώ. Ή μήπως δεν είναι έτσι; Ή, μήπως, ειδικά για τους ξένους που επισκέπτονται τη χώρα μας, το πνεύμα αυτό είναι ακόμα απτό ή τουλάχιστον, χάρις στη ζωογόνο αφέλεια του μη αυτόχθονα και αυθυποβολή του ανθρώπου που αγαπά, είναι ακόμα αισθητό; Γιατί πώς αλλιώς να εξηγηθεί η αμείωτη έλξη που συνεχίζει να ασκεί σε έναν ορισμένου είδους προϊδεασμένο επισκέπτη το ελληνικό τοπίο και η ταύτισή του με έναν πνευματικό τόπο; Το συναίσθημα που προκαλεί η ανάγνωση της εντύπωσης του ξένου ταξιδιώτη από μια πατρίδα που αγαπάμε αλλά που καθημερινά μας πληγώνει- «αναψυχή, ειρήνη και φως» -χαρίζει στην αρχή κάποια ανάταση, αλλά σύντομα παίρνει το πάνω χέρι η πίκρα. Η δοκιμασία αυτογνωσίας που πέρασε στην Ελλάδα της δεκαετίας του '60 και του '70 ο Άγγλος λόγιος και περιηγητής κλασικός φιλόλογος και ιερωμένος αρχαιολόγος και ποιητής Πήτερ Λήβι είναι συγκινητική, αλλά και σαν απόμακρη για τον σημερινό Έλληνα αναγνώστη. Φυσικά το νιώθεις- κι ας το ξεχάσαμε εμείς -πως στον τόπο μας «όλη η πραγματικότητα είναι ιστορική». Φυσικά είναι αλήθεια- κι ας μην το είχαμε παρατηρήσει -πως στην Ελλάδα «ο ουρανός δεν είναι μπλε χρώμα, αλλά μπλε φως». Φυσικά ισχύει ότι «τα καλύτερα ελληνικά γραπτά είναι αγνά σαν χυμός λεμονιού»- το πρόβλημα είναι πως είναι ακόμα πιο δυσεύρετα. Φυσικά, υπάρχει -σιωπηλός ωστόσο- ο τύπος του «καλού Έλληνα», όπως τον λέω εγώ, ο σημερινός Γιώργης Παυλόπουλος (δυσκολότερα θα βρεις τον σημερινό Γκάτσο), ο ποιητής φίλος του Σεφέρη τη μέρα που δημοσίευσε το πρώτο του βιβλίο, ο Σεφέρης πέθανε. Η Μάρω έκοψε τα ωραία της μαλλιά και τα πέταξε στον τάφο του»), με το ζεστό χαμόγελο, την εξυπνάδα του φωτισμένη από τη μετριοφροσύνη και τη φιλία του εγγυημένη για μια ζωή. Όμως, αυτές είναι στιγμές σπάνιες πια, όχι αιχμές του συλλογικού βίου, δώρα της τύχης χαμένα στον άμορφο σωρό των καθημερινών μας εμπειριών. Μόλις έπεσε η χούντα, ο Λήβι, σαν δείγμα αγάπης για τον τόπο που είχε ξαναβρεί την ελευθερία του, αλλά και έρωτα για τον άνθρωπο που θα συντρόφευε από δω και πέρα τη ζωή του, ξαναταξίδεψε, με τα πόδια, έως τον Λόφο του Κρόνου, αυτό το καταπληκτικό μέρος με τα πεύκα, πάνω από την Ολυμπία. Ελάχιστοι από εμάς που τον διαβάζουμε σήμερα γνωρίζαμε καν την ύπαρξη αυτού του λόφου. Ο δικός μας Κρόνος έχει πια φάει τα παιδιά του.

«ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΑ», τεύχος 140, 10 Νοεμβρίου 2001.

Ο Όμηρος είχε δίκιο.

Ο Όμηρος γνώριζε καλά τη γεωγραφία της Τροίας, λένε Αμερικανοί ερευνητές. Η περιγραφή του Έλληνα ποιητή για τον Τρωικό πόλεμο, συμφωνεί μ' ένα ξανακοίταγμα της περιοχής ως προς το πώς θα έμοιαζε πριν από 3000 χρόνια.

Στην Ιλιάδα, ο Όμηρος αφηγείται, ως γνωστόν, την πολιορκία και τελικά την κατάκτηση της Τροίας από τον ενωμένο στρατό των ελλήνων βασιλιάδων που επεδίωξαν να πάρουν πίσω τη γυναίκα του Σπαρτιάτη βασιλιά Μενέλαου Ελένη από τον απαγωγέα της, πρίγκιπα της Τροίας Πάρη. Αυτό πιστεύεται ότι έγινε γύρω στο 1250 π.Χ.

Η περιγραφή των μαχών και της πολιορκίας από τον Όμηρο, δίνει αρκετά στοιχεία για τον κάμπο, όπου βρίσκονταν η Τροία. Αργότερα, τον 1^ο μ.Χ. αιώνα ο Έλληνας ιστορικός Στράβων αναφέρει στο βιβλίο του «Γεωγραφικά» ότι στην εποχή του η Τροία ήταν γνωστή ως νέο «Ίλιον».

Η αρχαία Τροία εικάζεται ότι βρίσκονταν στο λόφο Χισαρλίκ της σημερινής Τουρκίας. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές αποκάλυψαν τα ερείπια μιας πόλης εκεί. Στην πραγματικότητα βρέθηκαν πολλές αρχαίες Τροίες, καθώς η πόλη αυτή καταστράφηκε και ξαναχτίστηκε αρκετές φορές από το 3000 π.Χ. Αυτά τα ερείπια κείτονται σήμερα στην άκρη ενός οροπεδίου, που δεσπόζει πάνω από μια πεδιάδα, που την πλημμυρίζει με άμμο, λάσπη και βάλτους ένα ορμητικό ποτάμι.

Όταν πρωτοχτίστηκε η Τροία, γύρω στο 3000 π.Χ., όπως υποστηρίζει ο Τζων Κραφτ και οι συνεργάτες του στο πανεπιστήμιο Ντελάγουερ του Νιούαρκ, βρίσκονταν στα παράλια ενός μεγάλου κόλπου, που κάλυπτε το μεγαλύτερο τμήμα της σημερινής πεδιάδας.

Σήμερα, πάντως, το τοπίο της Τροίας δείχνει τελείως διαφορετικό. Με τον καιρό η λάσπη που κατέβαζαν οι ποταμοί Σιμόεις και Σκάμανδρος (γνωστοί σήμερα ως Ντουμρέκ Σου και Καρά Μεντερές), που χύνονται στον κόλπο, μετακίνησε την ακτογραμμή των Δαρδανελίων αρκετά χιλιόμετρα βορειότερα, αφήνοντας την πόλη της Τροίας σαν παλιό ναυάγιο πίσω στην ξηρά.

Οι ερευνητές ανιχνεύουν τις αλλαγές αυτές μέσα στο χρόνο, χρησιμοποιώντας ραδιοάνθρακα, με τον οποίο χρονολογούν τα απολιθώματα που βρίσκουν στα ιζήματα της πεδιάδας. Η ανάλυση αποκάλυψε πως, σε διάφορες εποχές, το έδαφος υπήρξε βάλτος, λιμνοθάλασσα, ή ακόμα νωρίτερα, ένας πλημμυρισμένος κόλπος. Η έρευνα ξεκίνησε το 1977 με διευθυντή το συνεργάτη του Κραφτ, Ιλάν Καγιάν του πανεπιστημίου «Αιγαίο» της Σμύρνης.

Ο ελληνικός στρατός, μας λέει ο Όμηρος, στρατοπέδευσε στην ακτή του Αιγαίου, δυτικά της Τροίας και οι πολεμιστές έσυραν τα πλοία τους «στην παραλία της φουρτουνιασμένης θάλασσας, αρκετά μακριά από το πεδίο της μάχης». Η ομάδα του Κραφτ υπολογίζει πως το στρατόπεδο των Ελλήνων στήθηκε κατά μήκος του ακρωτηρίου, δυτικά της περιοχής που βρίσκονταν κάποτε ο κόλπος της Τροίας και οι Έλληνες το υπερασπίζονταν με μια «βαθιά τάφρο» στο νότιο μέρος, που εμπόδιζε τους Τρώες να προωθηθούν στο στενόμακρο αυτό ακρωτήριο, που έμοιαζε με δάχτυλο γης.

Οι ερευνητές επίσης εντόπισαν το πέρασμα του «καλίρροου» ποταμού Σκαμάνδρου. Εδώ, σύμφωνα με τον Όμηρο, ο Αχιλλέας έσπασε τη γραμμή των Τρώων και τους απώθησε πάνω στις απότομες όχθες του ποταμού, μέσα στα βαθιά ορμητικά νερά. Την εποχή του Στράβωνα, προφανώς η πεδιάδα ήταν περισσότερο φαρδιά προς τα βόρεια, έτσι που το ακρωτήριο δεν ήταν πια εμφανές και οι δύο ποταμοί μπορούσαν να ρέουν μαζί, προτού εκβάλουν στον υποχωρούντα κόλπο.

Τα ευρήματα της ομάδας δείχνουν ότι η κρίση του Στράβωνα ήταν εξαιρετικά ακριβής, όταν μιλούσε για τη γεωγραφία του Τρωικού πολέμου. Συνειδητοποίησε πως η απόθεση προσχώσεων άλλαξε την ακτή από την εποχή του Ομήρου και μετά και, φαίνεται ότι υπέθετε σωστά, όταν δήλωνε ότι το στρατόπεδο των Ελλήνων και ο σταθμός των πλοίων βρίσκονταν «20 στάδια» (γύρω στα 4 χλμ.) μακριά από το Ίλιον.

Χειρόγραφη παράδοση. Κώδικες-Εκδόσεις.

Τα Ομηρικά κείμενα, όπως τα έφερε στην Αθήνα ο Ίππαρχος τον 6^ο π.Χ. αιώνα (Πλατ. Ίππαρχ. 228 Β), όπως τα ταξινόμησε ο Πεισίστρατος (Κικερ. De Oratore III, 137) και όπως τα διαμόρφωσαν οι φιλόλογοι του Μουσείου της Αλεξάνδρειας, σώθηκαν σε πολλούς κώδικες, από περγαμηνή ή χαρτί, του 10^{ου} ή 11^{ου} αιώνα κ.εξ. Αποσπάσματα, μερικά από τα οποία αποτελούν ραψωδίες ολόκληρες, σώθηκαν επίσης σε παπύρους, περγαμηνές και άλλα υλικά της ελληνορωμαϊκής περιόδου, που ανακαλύφθηκαν τα τελευταία 70 χρόνια. Επίσης επί λέξει χωρία από τον Όμηρο παρατίθενται σε έργα αρχαίων συγγραφέων από το 530 π.Χ. κ.εξ., καθώς και σε αρχαιολογικά αντικείμενα. Πολλοί κώδικες περιλαμβάνουν και σχόλια που αποδίδονται στους μεγάλους φιλόλογους του Μουσείου της Αλεξάνδρειας, όπως στον Ζηνόδοτο τον Εφέσιο (4^{ος} - 3^{ος} π.Χ. αιώνας), τον Αριστοφάνη τον Βυζάντιο (3^{ος}-2^{ος} αιώνας), τον Αρίσταρχο τον Σαμόθρακα (3^{ος}-2^{ος} π.Χ. αιώνας) κ.ά. Οι φιλόλογοι αυτοί και οι διάδοχοί τους ασχολήθηκαν με μορφολογικά, λεξιλογικά και ερμηνευτικά προβλήματα και είναι οι πρώτοι που επιχείρησαν κριτική έκδοση του Ομήρου παραβάλλοντας πάμπολλα χειρόγραφα που είχαν συλλέξει στο Μουσείο από όλο τον ελληνικό κόσμο.

Εκτός από τα σχόλια, σώθηκαν και «υπομνήματα», δηλαδή μελέτες φιλολογικών προβλημάτων, που έγραψαν φιλόλογοι της πτολεμαϊκής και της ρωμαϊκής εποχής. Τα βυζαντινά λεξικά και το «Παρεκβολαί εις την Ομήρου Ιλιάδα και Οδύσσειαν» του αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ευσταθίου (12^{ος} αιώνας) αποτελούν πολύτιμες πηγές σχολίων στον Όμηρο, που οφείλονται σε χαμένα συγγράμματα προγενέστερων λεξικογράφων και λογίων. Τέλος, σχόλια στον Όμηρο υπάρχουν και σε αρχαίους συγγραφείς, ιδίως στους πρώιμους από τον Αρχίλοχο ως τον Πίνδαρο, καθώς και στους Λατίνους συγγραφείς.

Οι σπουδαιότεροι κώδικες της Ιλιάδας είναι ο Venetus 454 (A) του 10^{ου} ή 11^{ου} αιώνα, ο Venetus 453 (B) του 11^{ου} αιώνα και ο Townleianus (T) του Βρετανικού Μουσείου (όλοι με σχόλια). Της Οδύσσειας οι σπουδαιότεροι κώδικες είναι ο Laurentianus 32,24 (L) του 10^{ου}-11^{ου} αιώνα, ο Laurentianus Conv. Soppr. 52 (L) του 11^{ου} αιώνα, ο Palatinus 45 (Pal) του 1201, ο Parisinus 2403 (P) κ.ά.

Η edition principes του Ομήρου έγινε στη Φλωρεντία από τον Δημήτριο Χαλκοκονδύλη το 1488 και ακολούθησε η έκδοση του Άλδου Μανούτιου στη Βενετία το 1504. Προηγήθηκαν απόπειρες μετάφρασης του Ομήρου στα Λατινικά από τους Lorenzo Valla και Francesco Aretino.

Με την ανάπτυξη της φιλολογικής επιστήμης, την αύξηση του ενδιαφέροντος για την αρχαιότητα και την πρόσβαση σε περισσότερα χειρόγραφα, οι εκδόσεις του Ομήρου πολλαπλασιάστηκαν.

Άλλα έργα του Ομήρου. Στα χειρόγραφα του Ομήρου παραδόθηκαν με το όνομά του, εκτός από την Ιλιάδα και την Οδύσεια, 34 Ύμνοι ή

Προοίμια, σε εξάμετρους στίχους, που ο καθένας περιέχει έναν ύμνο προς έναν θεό (εις Απόλλωνα, εις Αφροδίτην, εις Ερμήν κ.λ.π.). Για τον Ύμνον εις Απόλλωνα υπάρχει μαρτυρία του Θουκυδίδη (3,104) ότι είναι μεταγενέστεροι του Ομήρου και χρονολογούνται στον 7^ο ή 6^ο αιώνα. Στον Όμηρο αποδίδεται επίσης το έπος Μαργίτης και Βατραχομουμαχία.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία.

- 1) Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, 85 «Οι Έλληνες», Όμηρος, Οδύσσεια. Τόμος 5^{ος}, ραψωδίες ρ,σ,τ,υ. Εκδότης Οδυσσεάς Χατζόπουλος.
- 2) Όμηρος, Οδύσσεια, ραψωδίες α-μ. Μετάφραση Δ. Ν. Μαρωνίτης. Εκδόσεις Καστανιώτη.
- 3) Ομήρου Οδύσσεια. Μετάφραση Ν. Καζαντζάκη-Ι. Κακριδή. Βιβλιοπωλείο της «Εστίας».
- 4) Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, 92 «Οι Έλληνες», Όμηρος, Ιλιάς. Τόμος 6^{ος}, ραψωδίες Φ, Χ, Ψ, Ω. Εκδότης Οδυσσεάς Χατζόπουλος.
- 5) Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, 90 «Οι Έλληνες», Όμηρος, Ιλιάς. Τόμος 4^{ος}, ραψωδίες Ν, Ξ, Ο, Π. Εκδότης Οδυσσεάς Χατζόπουλος.
- 6) Ομήρου Οδύσσεια, (μετάφραση: Ζ. Σίδερη). Σχεδιασμός της διδασκαλίας και ερμηνευτική προσέγγιση. Γ. Μ. Ιγνατιάδης-Λ. Κακουλίδης, Δ. Κωνσταντινίδης-Μ. Μαυραγάνη. Εκδόσεις Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1992, β' έκδοση.
- 7) Denys L. Page, Η Ομηρική Οδύσσεια. Μετάφραση: Κρίτωνα Πανηγύρη. Εκδόσεις Παπαδήμα.
- 8) Προομηρικά Ομηρικά Ησιόδεια, Βιβλιοθήκη του Φιλολόγου 13. Διευθυντής Ι. Θ. Κακριδής. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας». Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε.
- 9) Ομηρικές έρευνες, Ι. Θ. Κακριδή. Βιβλιοθήκη του Φιλολόγου. Διευθυντής Ι. Θ. Κακριδής. Αρ. 4. Γ' Έκδοση. Βιβλιοπωλείο της «Εστίας». Αθήνα 1984.
- 10) Ομηρικά Θέματα, Ι. Θ. Κακριδή. Από τον κόσμο των Αρχαίων 1. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».
- 11) Το μήνυμα του Ομήρου. Ι. Θ. Κακριδής. Βιβλιοθήκη του Φιλολόγου 14. Διευθυντής Ι. Θ. Κακριδής. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας». Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε.
- 12) Ξαναγουρίζοντας στον Όμηρο. Ι. Θ. Κακριδής. Βιβλιοθήκη του Φιλολόγου 11. Διευθυντής Ι. Θ. Κακριδής. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας». Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε.
- 13) "The Iliad: A commentary". General Editor G. S. Kirk. Volume I: books 1-4.
- 14) Όμηρος. Μεγάλοι δάσκαλοι. Τζάσπερ Γκρίφφιν. Εκδόσεις Αποσπερίτης.
- 15) «Εισαγωγή στον Όμηρο». Fausto Codino. Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα.
- 16) Έκτορος και Ανδρομάχης ομιλία. Όμηρος-Σαπφώ-Σοφοκλής. Μετάφραση-Επίμετρο Δ.Ν.Μαρωνίτης. Εκδόσεις «Διάττων».
- 17) Όμηρος και Μυκήνες. Martin P. Nilsson. Μετάφραση Ι.Κ.Μαζαράκης Αινιάν. Εκδόσεις «Δωδώνη».
- 18) A commentary on Homer's Odyssey. Volume I. Introduction and Books i-viii. Alfred Heubeck, Stephanie West, J.B.Hainsworth. Εκδόσεις Larendon Paperbacks.

- 19) A commentary on Homer's Odyssey. Volume III. Books XVII-XXIV. Joseph Russo, Manuel Fernandez-Galiano, Alfred Heubeck. Εκδόσεις Larendon Paperbacks.
- 20) A commentary on Homer's Odyssey. Volume II. Books IX-XVI. Alfred Heubeck, Arie Hoekstra. Εκδόσεις Larendon Paperbacks.
- 21) Βαγγέλης Πανταζής. «Ομηρική γεωγραφία και ομηρική εποχή». 1. Ο εξομηρισμός της αρχαίας Ελλάδας και Το πρόβλημα των Μυκηνών. Εκδόσεις Καστανιώτη.
- 22) Σχέδιο και τεχνική της Ιλιάδας. Όλγας Κομνηνού- Κακριδή. Βιβλιοθήκη του Φιλολόγου. Διευθυντής Ι. Θ. Κακριδής. Αρ. 6. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας». Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε. Αθήνα 1993.
- 23) Αναζήτηση και Νόστος του Οδυσσέα. Η διαλεκτική της Οδύσσειας. Δ. Ν. Μαρωνίτης. Εκδόσεις Κέδρος. Έβδομη έκδοση.
- 24) Παναγή Λορεντζάτου. Ομηρικών Λεξικόν μετά εικόνων. Εκδόσεις Κακουλίδη. Γ' Έκδοσις.
- 25) Denys L. Page, Η Ιλιάς και η Ιστορία. Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα.
- 26) James M. Redfield, Η τραγωδία του Έκτορα. Φύση και πολιτισμός στην Ιλιάδα. Εκδόσεις ΕΥΡΥΑΛΟΣ.
- 27) Όμηρος, Jacoqueline de Romilly. Η πυξίδα των συγχρόνων γνώσεων. Εκδόσεις Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος.
- 28) Μαρία Σαμαρά, Προγραμματισμός της διδασκαλίας του Ομήρου στη Β' Γυμνασίου.
- 29) Wolfgang Schadewaldt, Από τον κόσμο και το έργο του Ομήρου. Α' τόμος. Το ομηρικό ζήτημα. Μτφρ. Φάνης Κακριδής. Γ' Έκδοση. Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. Αθήνα 1994.
- 30) Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, 84 «Οι Έλληνες», Όμηρος, Οδύσσεια. Τόμος 4^{ος}, ραψωδίες ν, ξ, ο, π. Εκδόσεις «Κάκτος».
- 31) Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, 82 «Οι Έλληνες», Όμηρος, Οδύσσεια. Τόμος 2^{ος}, ραψωδίες ε, ζ, η, θ. Εκδόσεις «Κάκτος».
- 32) Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, 86 «Οι Έλληνες», Όμηρος, Οδύσσεια. Τόμος 6^{ος}, ραψωδίες φ, χ, ψ, ω. Εκδόσεις «Κάκτος».
- 33) Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, 88 «Οι Έλληνες», Όμηρος, Ιλιάς. Τόμος 2^{ος}, ραψωδίες Ε, Ζ, Η, Θ. Εκδόσεις «Κάκτος».
- 34) Αρχαία Ελληνική Γραμματεία, 81 «Οι Έλληνες», Όμηρος, Οδύσσεια. Τόμος 1^{ος}, ραψωδίες α, β, γ, δ. Εκδότης Οδυσσέας Χατζόπουλος.
- 35) ΟΜΗΡΟΣ, A companion to Homer. A. Wace & Fr. Stubbings. Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- 36) Όμηρος, Ιλιάς. 87 «Οι Έλληνες», ραψωδίες Α-Δ. Εκδόσεις «Κάκτος».
- 37) «Εισαγωγή στον Όμηρο». Αγαπητός Γ. Τσοπανάκης. Έκδοση διορθωμένη. Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη α.ε.
- 38) Wolfgang Schadewaldt, Από τον κόσμο και το έργο του Ομήρου. Β' τόμος. Ομηρικές σκηνές. Μτφρ. Φάνης Ι. Κακριδής. Γ' Έκδοση. Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. Αθήνα 1989.
- 39) Εγκυκλοπαίδεια «Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα».
- 40) Εγκυκλοπαίδεια «Δομή».
- 41) Internet explorer.